

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Право особи на безоплатну правову допомогу

Колективна монографія

Львів
2018

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного
університету внутрішніх справ
(протокол від 26 квітня 2017 року № 9)

Рецензенти:

С. С. Вітвіцький, доктор юридичних наук, доцент;
І. М. Євхутич, кандидат юридичних наук, доцент.

Право особи на безоплатну правову допомогу / Ю. О. Данилевська, Л. В. Павлик, З. З. Петрович, У. О. Цмоць. – Львів: ЛьвДУВС, 2018. – 136 с.

У монографії досліджено актуальні питання надання безоплатної правової допомоги в Україні. Зокрема, розглянуто історичні аспекти реалізації права на безоплатну правову допомогу в Україні, проаналізовано міжнародні стандарти у сфері реалізації права особи на безоплатну правову допомогу, охарактеризовано систему суб'єктів надання безоплатної правової допомоги, досліджено особливості реалізації права особи на безоплатну правову допомогу в цивільному, адміністративному та кримінальному процесі тощо.

Матеріали колективної монографії мають важливе значення для професійної підготовки майбутніх правоохоронців та підвищенні фахових якостей поліцейських, та можуть бути використані в освітньому процесі для курсантів вищих навчальних закладів із специфічними формами навчання при вивченні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Кримінальний процес», «Адміністративний процес». Також монографія може бути корисною для юридичних клінік і громадських організацій, що спеціалізуються на наданні безоплатної правової допомоги.

УДК 342.723

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1.Право особи на безоплатну правову допомогу: генезис, міжнародні стандарти та зарубіжний досвід.....	7
1.1. Історико-правові та теоретичні засади права особи на безоплатну правову допомогу.....	7
1.2. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід регламентації права особи на безоплатну правову допомогу.....	29
Розділ 2.Поняття та сутність безоплатної правової допомоги.....	39
2.1. Поняття безоплатної правової допомоги крізь призму нормативно-правових актів, які забезпечують право особи на правову допомогу.....	39
2.2. Система суб'єктів надання безоплатної правової допомоги.....	53
2.3. Поняття та види суб'єктів права на отримання безоплатної правової допомоги.....	66
Розділ 3.Реалізація права особи на безоплатну правову допомогу.....	80
3.1. Реалізація права особи на безоплатну правову допомогу в цивільному процесі.....	80
3.2. Реалізація права особи на безоплатну правову допомогу в адміністративному процесі.....	87
3.3. Реалізація права особи на безоплатну правову допомогу в кримінальному процесі.....	108
Висновки.....	131

Вступ

Кожна людина в Україні народжується вільною та одразу набуває певних природних та приватних особистих прав, таких як право на життя, здоров'я, свободу, повагу своєї честі та гідності, вільний розвиток своєї особистості тощо. Пріоритетом кожної демократичної держави є не лише дотримання конституційних прав та свобод особи, а й забезпечення механізму їхньої реалізації. Однак, пересічна людина в результаті незнання своїх прав або ж необізнаності із механізмом їх реалізації, доволі часто не може їх здійснити, оскільки не знає яким чином їй слід діяти. Відсутність елементарних правових знань та висока вартість юридичних послуг створює для людини бар'єр щодо можливості реалізації та захисту своїх конституційних прав самостійно або ж за допомогою кваліфікованих юристів.

Одним із дієвих засобів реалізації прав та свобод особи є інститут правової допомоги, загальнодоступність якого обумовлюється можливістю її безоплатного отримання для певних верств населення. Так, відповідно до ст. 59 Конституції України право на правову (правничу) допомогу слід розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з правових питань в обсязі і формах, яких вона потребує. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Указаний конституційний припис є важливим орієнтиром для забезпечення рівного доступу до правосуддя.

Для реалізації передбаченого Конституцією України права особи на безоплатну правову допомогу завдяки зусиллям правозахисників, юристів, а також громадських активістів, був прийнятий нормативно-правовий документ загальносуспільного значення. Так, у червні 2011 року Верховна рада України прийняла Закон України «Про безоплатну правову допомогу», у якому закріпила зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної

правової допомоги. Крім цього, в серпні 2015 року Указом Президента України затверджено Національну стратегію у сфері прав людини на період до 2020 року, яка має стратегічне значення для держави та містить вказівку не лише на мету, а й передбачає конкретні очікувані результати реалізації такої стратегії.

Оскільки прийняття Закону «Про безоплатну правову допомогу» обумовлено необхідністю створення дієвого механізму реалізації конституційного права кожного на правову допомогу, забезпечення належного виконання Україною її міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення прав людини, а також запровадження європейських стандартів у наданні правової допомоги та наданні доступу до системи правосуддя, то в Україні було запроваджено дворівневу систему надання безоплатної правової допомоги: безоплатну первинну правову допомогу та безоплатну вторинну правову допомогу, в тому числі утворені центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та створено реєстр адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Однак, прийняття ґрунтового закону у сфері надання правової допомоги ще не гарантує забезпечення виконання його положень в частині надання доступу до правової допомоги та до системи правосуддя усіх верств населення. Про це свідчить, зокрема, чимала кількість звернень громадян України до Європейського суду з прав людини. Разом із цим, у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2016 рік зазначено, що в Україні досі існує проблема з належним виконанням рішень Європейського суду і насамперед це стосується неналежного інформування органами державної влади про права заявників та порядку їх дій для забезпечення реалізації виконання ухвалених рішень. Наведене ілюструє певні проблеми з ефективним функціонуванням безоплатної первинної правової допомоги, суб'єктами надання якої є саме органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; фізичні та юридичні особи приватного права та спеціалізовані установи.

З огляду на викладене, слід констатувати, що актуальною і надалі залишається проблема існування ґрунтового та сучасного законодавства й відсутності дієвого механізму забезпечення його виконання. Все це поєднується з існуючою дотепер проблемою відсутності системних знань про права людини і механізми їх захисту в цілому.

У зв'язку із зазначеним, монографічне дослідження питань реалізації права особи на безоплатну правову допомогу є надзвичайно актуальним сьогодні в Україні. Наукова праця дозволить усім бажаючим поглибити знання щодо своїх прав у сфері отримання правових послуг як на рівні безоплатної первинної правової допомоги, так і на рівні безоплатної вторинної правової допомоги. І хоча, в цілому, існуюча система надання безоплатної правової допомоги не є ідеальною та потребує вдосконалення, ознайомлення з дослідженням щодо її функціонування вже є важливим стартом на шляху до збагачення правовою інформацією населення України та підвищення рівня правової обізнаності.

Підготовлена монографія не претендує на вирішення усіх проблем, пов'язаних із наданням безоплатної правової допомоги в Україні, але розглядає важливі питання, що стосуються можливостей її отримання та реалізації права особи на таку допомогу в цілому. Зокрема, досліджено історичний аспект розвитку інституту безоплатної правової допомоги, проаналізовано міжнародні стандарти у сфері регламентації права на безоплатну правову допомогу, досліджено національне законодавство у сфері надання безоплатної правової допомоги, розглянуто особливості реалізації права на безоплатну правову допомогу в цивільному, адміністративному та кримінальному процесі тощо.

Розділ 1

ПРАВО ОСОБИ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ: ГЕНЕЗИС, МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

1.1. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВА ОСОБИ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Захист прав та свобод людини, їх утвердження та забезпечення є головним завданням будь-якої демократичної держави. Конституція України гарантує дотримання основних прав людини і серед них права на отримання кваліфікованої правової допомоги. В окремих, передбачених законодавством випадках, це надання безоплатної правової допомоги. Безкоштовна юридична допомога, як один із проявів соціальної держави, що піклується про своїх громадян, протягом всього існування державності тією чи іншою мірою зберігалася державою.

Звертаючись до історії, можна стверджувати, що інститут захисту прав та свобод громадян таким, яким ми знаємо його на теперішній момент, виник задовго до виникнення сучасного громадянського суспільства. Водночас цікавою є сама історія його становлення та еволюціонування, а також динаміки розвитку з моменту його правового оформлення.

Однією з складових частин інституту правової допомоги є адвокатська діяльність. Зазвичай, історики, звертаючись до історії розвитку адвокатури, її витоки шукають у королівстві зулусів. Загалом «судочинство знаходилося у зулусів на низькому щаблі розвитку, але все ж у них, хоч і в найпростішій формі, адвокатура існувала. Адвокатами були сусіди, друзі і земляки (односельчани) позивачів і особливо ті з них, які «відомі як умілі оратори». Це вказівка на тих осіб, які запрошувалися для захисту в суді, тобто були примітивними адвокатами за професією. Звичайно, у них було ще надто мало спільного із правозахисниками. Вони не були правознавцями і спеціалістами; вони так само відносяться до адвокатів цивілізованих держав, як первісний юридичний

устрій до розвинутого правового життя. Проте в них вже можна було побачити зародок адвокатури, бо вони виконували один з обов'язків, а саме: захищали чужі інтереси на суді.

Подібні зародки адвокатури зустрічаються і у деяких інших первісних народів. Судочинство бечуанів в суттєвих рисах подібне до зулуського. У багатьох негритянських племен процеси велися перед зборами старійшин; головний вождь відкривав збори, оратори сторін виступали вперед і по черзі виголошували промови. Присутні поводитися з гідністю та урочистістю і не переривали оратора. У кафрів позивачі з'являлися на суд із своїми рідними, які заміняли їм адвокатів.

Судовий захист відомий також жителям Сьєрра-Леоне та Анголи, але в них він, очевидно, з'явився під впливом англійців та португальців, які заволоділи цими територіями» [1, с. 3].

У Стародавньому Китаї існувала традиція т. зв. родинного захисту, тобто родичі та друзі обвинуваченого могли захищати його інтереси. Слід згадати, що у Китаї на той час діяв принцип презумпції винності обвинуваченого. Тож за існуючої на той час у державі системи судочинства («рівність, за уявленням китайських правників, полягає у відповідності міри впливу моральному рівню особи. Оскільки «кількість моралі» в людині є тотожною її соціальному рангу, службовому становищу та ступеню спорідненості з носіями більш високого соціального рангу, то і застосування норм права має відповідати ранговому становищу особи [2]) тому така «родинна» адвокатура була вкрай необхідною.

У період Давньої Японії (VII–X ст.) правова система розвивалася під сильним впливом філософських, культурних і юридичних концепцій Китаю. Японія перейняла ієрогліфічну писемність, буддизм і конфуціанські тексти.

У роки Камакурського сьогуната (1185–1333) співіснували три правові системи. В основному право закріплювало обов'язки осіб нижчого класу стосовно вищого. Як наслідок – за індивідами не визнавалося право звернення до суду за захистом своїх інтересів, що тягло за собою нерозвиненість системи юридичних інститутів. Судові функції не відрізнялися від інших публічно-правових функцій – управління, захисту країни тощо. У Японії не склалися правові школи, не було професійних суддів, прокуратури, адвокатів і нотаріусів. Одним із небагатьох юридичних трактатів того часу є «Госейбай сікімоку», прийнятий у 1232 р. [3, с. 50–251].

Будь-хто міг надати посильну правову допомогу у стародавніх іудеїв і це вважалося священним обов'язком.

У Стародавній Греції «судочинство вимагало, щоб сторони особисто виступали в суді на свій захист» [4, с. 20]. Іноді перемігав той, хто був вправнішим в ораторському мистецтві, тож під час судового процесу з'являються люди, які професійно складають промови для виступаючих в якості позивача або відповідача, т. зв. логографи або диптографи. Складаючи промови, ці особи безпосередню участь у самому судовому процесі не беруть. Вони, як правило, виконують роль помічників та професійних радників, що знаходяться поряд з особою, якій допомагають. Іноді особи, що позиваються, після викладення обставин справи просять заслухати ще й оратора, котрим найчастіше й був логограф. Дещо згодом у судовому процесі на захист обвинуваченої особи стає сінегор – людина, яка добре знає звичаї та закони, може надати правову допомогу та витлумачити ці закони на користь обвинуваченого. Його послуги були, як правило, платними.

Дещо детальніше слід розглянути надання правової допомоги у Стародавньому Римі, оскільки його право найбільш повно відображало інститут представництва та власне з римського приватного права бере свій початок інститут безкоштовної юридичної допомоги і саме римське право лягло в основу інституту германо-романської правової сім'ї, до якої належить правова система України.

Протягом порівняно тривалого історичного проміжку часу сторони судового процесу не мали права на представлення своїх інтересів у суді. Але поступове ускладнення цивільного обороту і способів його захисту спричинили популяризацію і вдосконалення судочинства, а отже, збільшення кількості розглянутих справ з появою нових учасників процесу.

Правові норми, що забороняють подавати позови від іншої особи, перестали задовольняти інтересам суб'єктів процесу і зажадали перегляду. З цього правила з'явилося безліч винятків. Було запропоновано допускати виступ представників від імені народу, за свободу і з опіки, так як самотійна участь цих суб'єктів у процесі фізично неможлива (за Юстиніаном). Правоздатними тут були тільки вільні люди, тож самотійно раб не міг ні позиватися, ні захищатися. Він міг звернутися до суду через представника. Ідентичним було представництво «по опіці». Опіка вводилася

над неповнолітніми, розтратниками, жінками. Керуючись ідеями справедливості, законодавець надає правову форму піклування над особами, які не досягли повноліття або з фізичними вадами (сліпота, глухота і т. д.). Піклувальник зобов'язаний був брати участь від їх імені в судових процесах [5, с. 279–282].

Закон Гостілія (близько 175 р. до н.е.) вже знав представництво в суді в інтересах полонених і осіб, відсутніх у справах держави. [6, с. 12]. Сфера процесуального представництва значно розширилася. Представництво в суді незабаром стало можливим від імені та в інтересах будь-яких осіб.

Приблизно з II ст. в Римській імперії з'являються когнітори та прокуратори. Когнітор повністю замінює особу, яку представляє, і призначається особисто однією зі сторін. Прокуратор може представляти інтереси як за дорученням, так і без нього.

Поступово значення і роль когніторів та прокураторів зростала. Головною функцією представництва визначалося становлення інституту захисту та природна неможливість багатьох осіб самостійно захистити свої інтереси. У римському праві формується так зване законне представництво, коли представник отримував мандат, реєструвався, тобто представництво набирало ознак процесуальності. Ускладнення правового процесу у свою чергу породжує ситуацію, коли пересічна людина стає нездатною сама себе захистити через відсутність правових знань. І ось в цей період функції захисту почали виконувати адвокати, оратори, юрисконсульти тощо. Тобто правозахисна діяльність перетворюється на професійну, що проявляється спочатку як благодійна, оскільки здійснення її можливе і без запрошення підсудного [7, с. 90–96].

Саме у римському праві сформувався й наступний етап розвитку інституту захисту – інститут патронату. На цьому етапі вже слід вести мову про правовий інститут, оскільки відносини клієнта і патрона (захисника) вже не обмежуються родинними відносинами, а базується на взаємних послугах та їх оплаті.

Інститут представництва отримує свій розвиток при Ульпіані, який ввів представництво гестора (особи, яка вчиняє дії в чужих майнових інтересах) в силу громадського обов'язку або особистих міркувань.

Показовим у зв'язку з цим є те, що дефенсори (особи, які не отримали ніякого повноваження і взяли на себе чиюсь захист) здійснювали представництво і юридичний захист у суді безкоштовно.

Кожен вільний громадянин у спеціально визначений день один раз в тиждень мав право отримати безкоштовну юридичну консультацію.

Римське право розрізняло адвокатів і ораторів. Адвокати давали особам, що позивалися, юридичні поради і були присутні в процесі для виголошення судової промови. Адвокати повинні були пройти спеціальні навчання, їх статус підтверджувався атестатом. Адвокати також захищали інтереси скарбниці, їх спеціалізація визначалася сферою діяльності державного чиновника, який їх найняв. Адвокати вважалися на державній службі і отримували за це платню. Частина адвокатів перебувала під керівництвом штатних службовців, і вони самі розподіляли між собою справи.

Більшість адвокатів у Римі займалися виключно веденням судових справ. Адвокатом міг бути кожен, юридичних знань не вимагалось, бо це було прерогативою юрисконсультів – особливих повірених, які складали подання, записки з питань права, але котрі не виступали особисто на підтримку своєї думки в суді. Таким чином, професія адвоката була широко доступною для усіх, хто мав намір досягти популярності, здобути славу громадського діяча. Як зазначає Є. В. Васьковський, усі відомі державні діячі, політики, військові Риму свого часу були адвокатами, оскільки це був певний шлях до почестей, який вони проходили через виголошення судових промов перед народом, у якого й заручалися довірою надалі.

Адвокатський гонорар (гроші, подарунки) був заборонений у Римі (Закон *Cincia*). Однак нагорода вимірювалася іншим – визнанням, відомістю, громадськими посадами; багато хто з адвокатів досягав високих громадських посад, продовжуючи адвокатську діяльність.

Основу адвокатської професії в Римі становило вміння адвокатів складати і проголошувати судові промови, отже, на перший план висувалося мистецтво «судоговоріння», якому постійно навчалися, пристосовуючи мову для кожного конкретного випадку, не покладаючись на імпровізацію [8].

Найчастішою підставою для процесуального представництва було доручення на безоплатній основі. Договір доручення, якщо він не безоплатний, був незначним. Договір доручення мав особливі властивості, впливав з громадського обов'язку і дружби, що було несумісним зі стягуванням оплати.

Заборона часто ігнорувалася, так як не передбачала покарання за його порушення, що свідчить про певну недосконалість цієї правової конструкції.

Римським цивільним процесом були закладені основи інституту представництва, в тому числі його розподіл на власне представницькі і адвокатські функції.

В європейських державах романо-германської правової сім'ї, яка зародилася у період рецепції в Європі римського права (вважається, що романо-германська правова сім'я склалася «на основі вивчення римського права в італійських, французьких і німецьких університетах, які створили в XII–XVI століттях на базі Зводу законів Юстиніана загальну для багатьох європейських країн юридичну науку» [9, с. 73.]), можна спостерігати тенденцію збереження безкоштовного представництва в суді. Однак інквізиційні судові процеси, почасти формальні та замовні і завжди показово каральні, не дозволяли забезпечувати повноцінне існування зазначеного представництва.

У середньовічній Франції був запозичений з римського процесуального права принцип поділу представників на два стани: адвокатів та стряпчих. При цьому було заборонено поєднувати два види діяльності одній особі (Закон 1327 р.). Поділ був спершу ліквідований (час Великої французької революції), а згодом Наполеоном Бонапартом відновлений.

В обов'язки стряпчих ставилися підготовка справи до судового засідання і виконавче провадження по деяким категоріям судових актів.

Діяльність стряпчих носила технічний, характер і полягала в складанні та подачі документів. Можливість отримання посади стряпчого у спадок і придбання місця в корпорації свідчила про набагато нижчий статус стряпчих, ніж адвокатів.

Адвокати здійснювали захист інтересів осіб, що позивалися в суді. Для адвокатів встановлювалися кваліфікаційні вимоги: наявність університетської юридичної освіти, трирічне стажування та реєстрація особи в таблиці адвокатів. Адвокати не вступали в безпосередні стосунки з клієнтом, в тому числі не отримували від нього гонорару. Адвокати одержували платню від стряпчого.

Вважалося, що адвокат захищає свого клієнта з власної волі з прагнення до справедливості. Аж до реформи 1971 р часто адвокати готували процесуальні документи самостійно і наймали

стряпчих, які рахувалися при суді, тільки для їх підписання [5, С. 279–282].

Особливий інтерес представляє інститут представництва в Німеччині, де інквізиційний письмовий процес був доведений до абсолюту.

Адвокати зобов'язані були готувати документи і подавати їх в судову канцелярію. За статутами Австрії (1781 г.), Пруссії (1793 г.), Баварії (1753 г.) і Саксонії (1622 рік) вся змагальність зводилася до послідовного поданням і залученню до справи документів, які могли розглядатися виключно в суді [10, с. 18].

Пруський статут надавав суддям право та обов'язок піклування про осіб, які позиваються. Участь адвокатів у судовому процесі не була передбачена. Після наполеонівських воєн в німецьких державах правосуддя здійснювалося за правилами французького цивільного процесу.

Англо-саксонська правова сім'я принципово відрізняється у правових джерелах від розглянутої вище романо-германської, оскільки «юристи континентальної Європи виховувались у душі культу закону і кодексів. Що стосується Англії, то вона не прийняла ідею кодифікації і дотримується думки, що судова практика є основним джерелом права. Тобто на першому місці серед основних джерел права перебуває судовий прецедент – судові рішення з конкретної юридичної справи, якому надається загальнообов'язкове юридичне значення» [11, с. 30]. Однак незважаючи на таку різницю вона теж бачить необхідність в розподілі представницьких функцій залежно від стадії правового конфлікту.

Епоха раннього середньовіччя в Англії розрізняє юрисконсультів і адвокатів. Юрисконсульты були фахівцями у торгових справах і консультантами з правових питань. Адвокати або баррістери доповідали про справу усно в судовому процесі, проводили юридичну експертизу.

На відміну від Франції, в Англії держава не припиняла і не регулювала протистояння адвокатів і баррістерів. Баррістери проголошували себе самостійними особами, що виконують благородний обов'язок як «незалежні слуги закону», не вели технічної роботи, пов'язаної з підготовкою до судового процесу, надавши це право повіреним, виключно через яких спілкувалися з тими, кого представляли.

Адвокатська етика не дозволяла приймати гонорар. Цвайгерт і Кетц стверджують: «В кінці XVI століття всі юрисконсульти (атторнеї), які вступали в прямі контакти з клієнтами, справи котрих вони вели, які здійснювали представництво в процесі і які брали участь в підготовці процесу, особливо в зборі фактичного матеріалу, були виключені з членів гільдії» [12]. Представництво у цивільних справах в Англії здійснювали і повірені, і соліситори. Ведення процесу соліситором було можливе лише в суді графств і магістратських судах. Баррістери мали право представництва в вищих судових інстанціях.

Поєднання функцій соліситорів і баррістерів, яке було заплановане реформою процесуального права, не відбулося і сьогодні. Королівська юридична комісія прийшла до остаточного рішення щодо збереження існуючої системи, згідно з якою солісітер здійснює власне представницькі функції, а баррістер здійснює процесуальні представницькі функції і «захист права» [13].

Звернімося до історії зародження та розвитку інституту захисту прав людини нашої держави. При цьому правову систему України розглядатимемо як таку, що тяжіє до романо-германської правової сім'ї з притаманними власне їй ознаками. Структурувавши періоди розвитку зазначеного вище соціального інституту, пропонуємо розглянути такі історичні етапи:

- Київська Русь та Галицько-Волинське князівство;
- Королівство Польське й Велике князівство Литовське з їх спадкоємницею Річчю Посполитою;
- Гетьманщина;
- XIX–початок XX століття у складі Російської імперії;
- XIX–початок XX століття у складі Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперій;
- національно-визвольні змагання 1917–1920 рр.;
- адвокатура на українських землях у складі Румунії, Польщі та Чехословаччини у міжвоєнний період;
- період УРСР;
- незалежність.

Деякі науковці стверджують, що «весь шлях адвокатури на Русі... є визнанням необхідності її існування і одночасно боротьби з нею» [14, с. 22]. Додамо, що оскільки Україна впродовж своєї історії перебувала під гнітом різних держав, була поділена територіально на частини, то розвиток адвокатури та інституту

правозаступництва здійснювався за різними законодавствами. Власне до появи і активного застосування у юридичному словнику в ХІХ ст. терміну «адвокат», у Київській Русі існував інститут правозахисників.

Правову основу Київської Русі становила «Руська правда» (1036–1037 рр.) – перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, авторство якого пов’язують з іменами Ярослава Мудрого та його нащадків. «Руська правда» в багатьох аспектах вигідно відрізнялася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських «варварських правд». Кодексом урегульовувався широкий спектр суспільних відносин і в тому числі в ньому містилися норми, що безпосередньо стосуються особи, її прав і свобод. Зокрема, широко врегульовувалися відносини власності і спадкові відносини. Низка норм закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катування під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи [15].

У Київській Русі інститут захисту та писемне право розвивається в особливих історичних умовах общинного співжиття, тобто функції захисту, обвинувачення та покарання виконували общини. Прагнення вирішувати суперечності між общинами шляхом судового розгляду, а не війною викликає необхідність появи державних органів судової влади. Такими органами є: князь, який може вирішувати справи одноособово або через постійних чиновників (посадників та тіунів), які діють від імені князя; бояри – мають право судити окремо або разом із князем; віче – на їх розгляд виносяться справи, що стосуються державних правопорушень [16, с. 610]. Суд, як соціальний інститут, з’явився пізніше. В такому підході судове представництво ще не має законодавчого закріплення, оскільки функції представників визначаються на певному рівні відповідного правового побуту, тобто звичаєвого права. Проте, слід зазначити, що вже на цьому етапі відчутна активна участь держави у захисті потерпілої сторони, що полягає у забороні потерпілій особі звільняти правопорушника від покарання за мировою згодою [16, с. 614]. Роль захисників виконували родичі, друзі та сусіди сторін, «послухи» (свідки порядного життя) та «видоки» (свідки вчиненого спірного факту), тобто маємо класичну т.зв. «родинну адвокатуру».

Уперше про інститут захисту та інститут представництва згадується в законодавчих актах кінця XIV–початку XV ст. – Псковській та Новгородській судних грамотах, у яких почали поступово формуватися процесуальні вимоги. Зокрема, Псковська грамота забороняє участь родичів та сусідів в суді. За Новгородською судною грамотою повірених, тобто представників у суді, міг мати кожен, а за Псковською судною грамотою таке право мали лише жінки, діти, монахи, старі та глухі люди. Холопи і закупи та деякі інші категорії членів громад могли бути свідками подій і виступати в суді, але не мали права виступати свідками порядного життя, тобто не могли бути захисниками [16, с. 615].

Норми і принципи «Руської правди» зберегли своє значення в часи феодальної роздробленості, в тому числі на землях Галицько-Волинсько князівства (1199–1340 рр.).

В останній чверті XIV ст. землі України були завойовані і підпорядковані Великому князівству Литовському, а після укладення в 1569 році Люблінської унії між Польщею та Литвою і утворення внаслідок цього Речі Посполитої, вони були приєднані до Польщі. В Україні найбільш суттєвим і систематизованим законом, згідно з яким жила держава періоду Литовсько-Руської доби, стала третя редакція Литовського статуту, основним джерелом якого були Руська Правда та Магдебурзьке право. Литовський статут (редакції 529, 1566, 1588 рр.) мав особливе значення для розвитку права в Україні. Третій Литовський статут детально встановлював порядок судового захисту, якому присвячено п'ять артикулів (57–61) дев'ятого розділу [7, с. 90–96]. У Литовському Статуті вперше було здійснено спробу впорядкувати справу судового захисту та виділити адвокатську (правозахисну) діяльність як певну професію. Тобто, на зміну «родинній» адвокатурі, формується «професійна». Литовський статут передбачив спеціального урядового захисника для убогих людей, вдів і сиріт, які не могли себе захищати – прокуратора, яким міг бути лише професійний юрист. Литовський статут детально регулював діяльність захисника. До захисників пред'являлись високі етичні вимоги. Таким чином протягом XVI ст. встановлюється і уточнюється правовий статус адвоката («прокуратора») в Україні. У різних редакціях Литовського Статуту закріплюється і розширюється коло справ, які могли бути у віданні адвокатів; організовується діяльність приватних та державних адвокатів; до адвокатської діяльності залучають-

ся особи з різних соціальних верств населення; встановлюється для адвокатів коло заборонених та кримінально-караних діянь; визначаються причини, за яких особа могла скористатись послугами адвоката; закріплюється у законодавстві процедура участі «прокуратора» у судових засіданнях; встановлюються обмеження на здійснення адвокатської діяльності [17, с. 38–42].

Норми литовського статуту і магдебурзького права продовжували діяти в Україні і в період Гетьманщини (1628 р.–кінець XVIII ст.). В першій половині XVIII століття розпочалася робота з кодифікації українського права, яка закінчилася в 1743 році підготовкою проекту кодексу українського права “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Хоча цей проект і не набув офіційного визнання царським російським урядом, але він широко застосовувався на практиці і є визначною пам’яткою козацького права в Україні. Згідно Кодексу українського народу «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 року, адвокатом могли бути повнолітні, християнської віри, розумово й фізично повноцінні, світського стану чоловіки. Хоча їх робота оплачувалася, передбачалися випадки, коли адвокат повинен був здійснювати захист безкоштовно. Від плати звільнялись малозабезпечені, вдови, сироти [18, с. 23]. Крім цього, адвокати повинні були пройти реєстрацію у судах, де вони виявляють бажання працювати, та скласти присягу, яка передбачала високі етичні вимоги.

Не можемо не згадати документ, який заклав основи національної конституційної ідеї, був створений з метою об’єднання українського народу та утвердження держави з демократичним суспільним ладом – Конституцію Пилипа Орлика 1710 р. У різних історико-правових джерелах цей документ називають по-різному (Бендерська конституція, «Конституція прав і свобод Війська Запорізького», договір між запоріжцями та гетьманом Малоросії). Сама природа і зміст цього документа не викликають сумнівів у тому, що він віддзеркалює вимоги козацтва, які висувалися до всіх гетьманів з часів гетьмана Виговського (1657–1659 рр.) і всіх московських царів з часів царя Олексія Михайловича (1645–1676 рр.). Ці вимоги стосуються головним чином обмеження компетенції гетьмана, організації влади за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову, виборності урядовців, утвердження прав і свобод громадян. Зокрема, цим актом обмежувалися податкові стягнення, встановлювалось непорушне правило

захисту жінок – вдів козаків, їх дружин, дітей-сиріт, на гетьмана покладався обов'язок забезпечувати додержання непорушних громадянських вольностей [15]. І хоча у цьому документі прямо не зазначалося як саме повинен би був здійснюватися власне правовий захист громадян, але були закладені підвалини соціального захисту найбільш незахищених верств населення.

Найпомітнішою адвокатська діяльність була на землях Галичини та Буковини у часи, коли вони були приєднані до Австро-Угорської імперії у 1772 року. Так, адвокатура на цих землях утвердилася як інститут з Положенням про суд 1781 року. За цим Положенням, щоб здобути право на адвокатську діяльність, необхідно було мати юридичну освіту, ступінь доктора права, пройти практику адвоката (термін невизначений) та скласти адвокатський іспит. 16 серпня 1849 року було прийняте тимчасове, а 6 липня 1868 року – постійне положення про адвокатуру, які внесли деякі зміни в попереднє законодавство про адвокатуру.

Як самостійний правовий інститут адвокатура в Україні була запроваджена після проведення на початку 60-х років XIX століття судової реформи в царській Росії. Свій правовий статус інститут адвокатури дістав за «Судовими статутами», затвердженими 20 листопада 1864 року. Згідно цих статутів адвокатура поділялася на дві категорії: присяжних повірених, що забезпечували захист на професійній основі та приватних повірених, що займалися такою практикою індивідуально. На відміну від присяжних повірених, що мали право виступати в будь-якому суді Російської імперії, приватні повірені могли виступати тільки в судах, що видали їм такий дозвіл. Більш загальний контроль здійснювався Міністерством Юстиції. Робота повірених полягала у веденні позовів і виступах перед судом і підготовці документів по карних і цивільних справах. Окрім того, присяжний повірений не міг діяти в суді в ролі повіреного проти своїх батьків, дружини, дітей, рідних братів, сестер тощо. Він не міг в один і той же час бути повіреним обох сторін, які сперечалися, і не мав права переходити в одній і тій же справі від однієї сторони до іншої. Оплата праці повіреного відбувалася за домовленістю з клієнтом, крім випадків ведення справ за призначенням суду, винагорода за які виплачувалася із загального фонду. Українська адвокатура того часу відрізнялася передовими, демократичними принципами своєї організації. [7, с. 90–96]. Фактично, «Судовими статутами» було утвер-

джено ряд тверджень, зокрема, що правосуддя неможливе без адвокатури та адвокатів, а адвокатська корпорація мала таку організацію і підпорядкованість, що залишалася незалежною від державних органів влади та була автономною.

За Положенням 1849 року адвокатами на західних землях могли бути юристи, які мали ступінь доктора права і не менш як трирічну практику в органах суду й прокуратурі або в адвоката. До 1855 року адвокати перебували при шляхетських судах у Львові, Станіславі, Тарнаві і Чернівцях. Щоб стати адвокатом, необхідно було мати ступінь доктора права, відбутися семирічне стажування і скласти перед спеціальною комісією адвокатські іспити. При цьому перескладання дозволялася через два роки. Обрана адвокатами президія адвокатської палати (в Галичині – у Львові) здійснювала нагляд за їхньою діяльністю. Проте, загальне керівництво адвокатурою належало міністрові юстиції. В 1894 році українськими адвокатами Галичини була спроба скликання першого з'їзду правників і утворення своєї організації, яка допомагала б вирішувати нагальні проблеми адвокатів. Однак тоді ця слушна ідея не знайшла свого практичного втілення. Адвокати не отримували пенсійного забезпечення, тому фахова робота була єдиним джерелом прибутків для утримання себе, сім'ї, канцелярії, платні помічникам. Адвокати балансували між можливістю залишатися захисниками інтересів певних верст населення, демонстрацією лояльності до уряду, можливістю матеріального утримання родини, залишаючись при цьому фахівцем-професіоналом. У такій ситуації можливість отримання власне безоплатної фахової юридичної допомоги як сільському, так і міському мешканцю значно скорочувалася.

Українські правники Л. Ганкевич, К. Левицький, С. Баран, Ф. Тарнавський, В. Перфецький, Я. Падох, А. Горбачевський, В. Лициняк, М. Кміцикевич, О. Огоновський, Є. Олесницький, Б. Пелехович, Ю. Старосольський, С. Дністрянський, В. Пацлавський, Ю. Фединський, М. Чубатий та інші були ініціаторами захисту прав населення Галичини, пропагандистами законодавчих актів Австро-Угорської імперії та інших держав. Українські правники, які часто здобували освіту і працювали в освітніх закладах Австро-Угорської імперії, Польщі, суттєво впливали на суспільні і правові відносини, стимулювали об'єднавчий розвиток українського правництва, що вже на той час набувало

ознак європейськості. Так відбувався процес поступу права в історії національно-культурного життя не лише в Галичині, але й в Україні і Європі [19, с. 5–12].

Надалі для надання безоплатної допомоги громадянам, які її потребують, було створено юридичні консультації присяжних повірених, що надавали послуги і містянам і мешканцям сіл.

Адвокати не тільки надавали юридичну допомогу населенню, а як представники інтелігенції брали активну участь у громадсько-політичному житті краю. Самостійна адвокатська практика гарантувала юристам фінансову і певну соціально-правову незалежність. На відміну від суддів і нотаріусів, які належали до державних службовців, адвокати мали змогу займатися законотворчою діяльністю, як послы до Галицького сейму чи австрійського парламенту, брати участь у суспільно-політичних та культурних процесах. [20, с. 26]. Деякі з адвокатів (А. Чайковський, К. Левицький) бралися захищати потребуючих безкоштовно. Це було, з однієї сторони, проявом громадянської позиції (коли мова йшла про процеси політично-народного спрямування), і, з другої сторони, своєрідною рекламою, оскільки судові процеси були певним дійством і збирали широку аудиторію спостерігачів, а отже, потенційних клієнтів. Інші ж адвокати (Є. Олесницький) безкоштовними захистами селян забезпечували собі постійну масову клієнтуру. Українські адвокати здебільшого були вихідцями з не дуже багатих родин і адвокатська практика була єдиним джерелом їх матеріального благополуччя. При цьому, безоплатність була доброю волею адвоката, а не гарантувалася державою.

Розглядаючи наступний історичний період і об'єднавши його поняттям національно-визвольні змагання 1917–1920 рр., слід зауважити, що Україна у зазначені роки пережила декілька змін державного устрою і переходів влади «з рук у руки». Можемо виокремити такі надзвичайно складні і значимі етапи української історії: утворення Центральної Ради; проголошення ЗУНР; злука ЗУНР і УНР; Варшавський договір 1920 року; другий Зимовий похід 1921 року. «Перебіг української революції після весни 1919 р. – це історія калейдоскопічної зміни урядів, відчайдушних спроб здобути на фронті нових перемог після все частіших військових поразок, розпачливих пошуків союзників та марних намагань одержати визнання серед тих держав, які на мирній конференції у Парижі вершили долю післявоєнної Європи». [21,

с. 148]. Реалізація норм права загалом у цей час може піддаватися сумніву, оскільки не дотримувалися принципи верховенства права, законності, доступності, вже не беручи до уваги про будь-яке гарантування державою надання громадянину юридичної допомоги. Формально у законодавчих документах всіх новостворюваних державних утворень було передбачено охорону прав і свобод особи, правові гарантії, фактично ж маємо практично втрачений інститут адвокатури. Судові процеси з безоплатними фаховими захисниками відбувалися, як правило, за «доброї» волі та ініціативи самого захисника-юриста.

12 жовтня 1920 р. у Ризі фактично було поділено Україну між Польщею і радянською стороною, оскільки було підписано прелімінарний договір, згідно якого Польща визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку, відмовилася від союзу з УНР і отримала Галичину, від якої офіційно відмовилася Радянська Росія. «Протест делегації ЗУНР під проводом тодішнього прем'єра Костя Левицького проти правової некомпетентності Польщі і Радянської Росії вирішувати справу державної приналежності Східної Галичини, не був взятий до уваги. Так само був проігнорований протест делегації УНР, яка вимагала участі у переговорах. 18 березня 1921 р. у Ризі підписано договір між Росією й Україною, з одного боку, та Польщею, з другого. Обидві договірні сторони визнавали, згідно з правом на самовизначення, незалежність України і Білорусії і встановлювали спільний кордон. Польща одержувала значну частину українських та білоруських земель на схід від лінії Керзона – лінії, яку у 1919–1920 рр. визнала Антанта як природний східний кордон Польщі. Ризький договір гарантував окремою статтею культурні, мовні і релігійні права української, білоруської і російської меншин у Польщі та польської меншини в Україні, Білорусії і Росії. Ризький мир поховав самостійницькі плани урядів УНР та ЗУНР й узаконив контроль більшовицької Росії над більшістю території України» [21, с. 155–156].

Отже, у цей історичний період (1921–1939), названий міжвоєнним, українські землі розділилися між Українською Соціалістичною Радянською Республікою, Республікою Польща, Чехословацькою Республікою та Румунією. Інститут адвокатури та правовий захист громадян був закріплений на рівні конституцій держав, а діяльність адвокатських канцелярій була чітко

регламентована нормативно-правовою базою. Оплата здійснювалася за австрійським законом 1890 року у вигляді гонорару за тарифом, що враховував затрачені правником час та працю. З 1933 року між адвокатом і клієнтом укладалася окрема угода, в якій обумовлювався розмір гонорару. Про безоплатну допомогу мова не йшла. На жаль, громадяни – українці за національністю – практично не могли користуватися зазначеними конституційними гарантіями, оскільки системно принижувалися і були пригноблені власне за національною ознакою. Властиво проводилася політика повної асиміляції українців. Щоби здобути освіту, посаду і досягти успіхів у кар'єрному зростанні українець мав забути про свою національну належність. В протилежному випадку він мав задовольнятися становищем обслуговуючого персоналу та дешевої робочої сили. Дещо вільніше українці себе відчували лише у демократичній Чехо-Словаччині. Українські юристи та адвокати, зберігаючи національну ідентичність, об'єднуються в товариства. У Чехо-Словацькій Республіці це – «Українське правниче товариство в Празі» та «Союз адвокатів Підкарпатської Русі»; на Буковині – «Правна поміч»; в Польщі – «Союз Українських Адвокатів у Львові», «Товариство українсько-руських правників», Правнича комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та «Польське правниче товариство». Адвокатура входила в систему органів юстиції міжвоєнної Польщі. До 1932 р. на території Польщі діяло три системи права, що регулювали її діяльність на різних територіях держави. У Східній Галичині функціонування адвокатури регулювалося австрійськими законами. Станом на 1 січня 1939 р. Львівська палата адвокатів була найбільшою у Польщі (2713 членів), причому в самому Львові – 960 адвокатів та 1169 аплікантів [22].

Виступи українських адвокатів під час політичних судових процесів тих років увійшли до історії не лише вітчизняної, але й світової юриспруденції. Серед українських правників: Кость Левицький, Степан Шухевич, Теофіл Окуневський, Володимир Старосольський, Маріян Глушкевич, Осип Назарук та ін. Власне, можна висловити припущення, що ці судові процеси стали фінальною крапкою т.зв. «адвокатської доби», яка тривала з кінця XIX ст. Наступний розвиток інституту правової допомоги, у т.ч. і безоплатної, уже відбувався в історичних умовах об'єднання України в єдиній Українській Радянській Соціалістичній Республіці та регулювався законодавчими документами Радянського Союзу.

29 жовтня 1924 р. ЦВК СРСР своєю Постановою затверджує Основи судоустрою СРСР і союзних республік, у яких закріплювалося надання юридичної допомоги населенню і були засновані колегії правозаступників. Члени таких колегій обираються серед громадян, згідно вимог, встановлених для виборців, і перебувають на державній службі. Згідно з Постановою Колегії Народного комісаріату юстиції УРСР «Про реорганізацію колегій захисників» від 12 вересня 1928 року, робота членів колегій захисників переведена на колективні форми організації, а приватна практика ліквідована. При цьому перелік громадян, які могли отримати правову допомогу, розширювався, оскільки діяльності колегій здійснювалася на колективній основі і концентрувала роботу державних установ щодо правового обслуговування громадян.

Далі почергово було прийнято низку законодавчих актів, які регламентували надання правової допомоги громадянам СРСР. Серед них: закон «Про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік» від 16 серпня 1938 року, директива «Про роботу колегій захисників» від 22 грудня 1938 року, положення «Про адвокатуру» від 16 серпня 1939 року, наказ Народного комісаріату юстиції СРСР № 65 «Про контроль за прийняттям до адвокатури СРСР» від 22 квітня 1941 р. Ці документи практично обмежували професійну діяльність захисників і ставили їх перед вибором між державною службою і правозахисною діяльністю. За роки війни кількісний склад адвокатури значно скоротився. Юридична допомога деяким категоріям громадян, зокрема інвалідам війни та членам їхніх сімей, надавалася безкоштовно. При цьому допомогу визначеним категоріям громадян надавали найбільш кваліфіковані працівники (лист Народного комісаріату юстиції СРСР № Д-21 від 6 березня 1943 р. [4]).

Запроваджена система здійснювала свою діяльність до 90-х років ХХ століття.

Функція та роль адвоката у судовому процесі нівелювалися і носили формальний характер, а сам захисник нерідко обертався на прокурора (особливо у показових політичних процесах часів «культу особистості»). Відбувалася підміна: правозахисник, «захищаючи» підзахисного у першу чергу дбав про інтереси соціалістичної батьківщини і відстоював її т.зв. цінності. Професійна етика адвоката до розгляду не бралася і була відкинута як прояв капіталістичних цінностей. Юридична діяльність та дотримання

адвокатської практики окремих правників (Ю. Елькінд, В. В. Леоненко, О. С. Кобликов) як виняток, на жаль, лише підтверджували діяльність (бездіяльність) переважної більшості. Маємо парадокс: держава згідно законодавства гарантувала всім своїм громадянам безоплатну правову допомогу (принаймні первинну), на відміну від попереднього історичного періоду, а в дійсності – кваліфікованої і дієвої допомоги не надавалося. Дещо зросла роль захисника з прийняттям Основи кримінального судочинства Союзу СРСР та союзних республік від 25 грудня 1958 року та Кримінально-процесуального Кодексу, затвердженого в Україні 28 грудня 1960 року. Цими документами передбачався допуск правозахисника у кримінальний процес на стадії попереднього слідства, а закон СРСР «Про внесення змін та доповнень до Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік» від 10 квітня 1990 р. давав допуск адвокатуві «до участі у справі з моменту пред'явлення обвинувачення, а у випадках затримання особи, що підозрюється у скоєнні злочину, чи застосування до неї запобіжного заходу у вигляді взяття під варту – з моменту оголошення її протоколу затримання чи постанови про застосування цього заходу, але не пізніше 24 годин з моменту затримання» [4, С. 61]. Приватна юридична практика загалом і приватна адвокатська практика зокрема в СРСР не існували. Були створені обласні колегії адвокатів, які містили у своєму складі районні юридичні консультації окремої області. Положення про адвокатуру, від 25 вересня 1962 р. містило перелік випадків надання юридичної допомоги безкоштовно. Колегії адвокатів надавали безоплатну правову допомогу майже в усіх справах за призначенням слідчих органів та судів. Розрахунок оплати праці здійснювався, виходячи з кількості затрачених годин, за кошти юридичної консультації або держави (залежно від особливостей наданої допомоги та осіб, які її отримують). Оплата здійснювалася державою згідно нормативних актів, які передбачали спеціальні бюджетні грошові виділення на оплату праці адвокатів. До консультації кошти надходили від громадян і організацій за надану їм юридичну допомогу. Громадяни також могли звільнитися від оплати юридичної допомоги з огляду на їх майновий стан та за поданням завідувача юридичною консультацією або за рішенням органу попереднього слідства, прокуратури і суду, в провадженні яких перебувала справа.

Система оплати праці адвоката зазнавала певних змін. Головним чином вони стосувалися самого розміру погодинної оплати. Так, Положення про оплату праці адвокатів від 25 квітня 1975 р. у порівнянні з Інструкцією про порядок оплати юридичної допомоги, яка надавалась адвокатами громадянам, підприємствам та ін. від 8 грудня 1965 р. значно підвищувало межу місячного заробітку адвоката [23].

Закон СРСР «Про адвокатуру в СРСР» від 30 листопада 1979 р. та наступне за ним Положення про адвокатуру в УРСР від 1 жовтня 1980 р. унормовували питання функціонування адвокатури, її організації та діяльності, закріплювали надання юридичної допомоги головним завданням і призначенням адвокатури. Основною ланкою при цьому залишаються юридичні консультації, де, власне, і відбувається контакт: особа, яка потребує допомоги – особа, яка її може надати.

Колегії адвокатів можуть надавати безоплатно юридичну допомогу у певних випадках, а саме: позивачам в судах першої інстанції під час ведення справ про стягнення аліментів та трудових справ; за позовами колгоспників до колгоспів про оплату праці; про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з роботою; про відшкодування шкоди, заподіяної смертю годувальника, що настала у зв'язку з роботою, а також громадянам під час складання заяв про призначення пенсій і допомог; громадянам щодо скарг на неправильності в списках виборців; депутатам Рад народних депутатів при консультуванні з питань законодавства, пов'язаних із здійсненням ними депутатських повноважень; членам товариських судів і добровільних народних дружин з охорони громадського порядку при консультуванні по законодавству у зв'язку з їхньою громадською діяльністю. Юридична допомога надавалась безоплатно і в інших випадках, передбачених законодавством. Крім того, завідувач юридичної консультації, президія колегії адвокатів, а також орган попереднього слідства, прокурор і суд, в провадженні яких знаходиться справа, могли, виходячи з майнового становища громадянина, звільнити його повністю або частково від оплати юридичної допомоги. При звільненні громадянина від оплати юридичної допомоги завідувачем юридичної консультації або президією колегії оплата праці адвоката проводилася з коштів колегії. При звільненні громадянина від оплати

юридичної допомоги органом попереднього слідства, прокурором або судом витрати з оплати праці адвоката відносили у встановленому порядку на рахунок держави [23].

Роки незалежності є характерними поступовим наближенням законодавства України до законодавств найбільш прогресивних країн Європи у різних галузях правозастосовної діяльності. Це має за свою кінцеву мету максимальну гармонізацію вітчизняних законодавчих актів з відповідними актами європейських держав. У сфері надання безоплатної правової допомоги населенню теж спостерігається така ж тенденція. Зокрема, ст. 59 Конституції України закріплено право особи на правову допомогу, а у певних випадках і на безоплатну правову допомогу [24]. У цьому контексті 9 липня 2011 року було прийнято Закон України «Про безоплатну правову допомогу», який передбачає формування в Україні цілої системи безоплатної правової допомоги, що поєднує систему безоплатної первинної (бюро правової допомоги) та безоплатної вторинної (центри з надання БВПД) правової допомоги. Водночас прийняттям цього Закону держава декларує себе певним гарантом конституційних права і свобод людини. На сьогодні до зазначеного Закону уже внесено 10 змін та доповнень (наприклад Постанова КМУ «Про реформування територіальних органів Міністерства юстиції України та розвиток системи надання безоплатної правової допомоги» від 11 лютого 2016 р., Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 26 січня 2016 р. та ін.), тобто він є динамічним і законодавець намагається його адаптувати до швидкоплинних змін на правовому полі держави та соціальних потрясінь у суспільстві. Забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина через сформовану систему безоплатної правової допомоги має бути одним з пріоритетних напрям діяльності власне правової цивілізованої демократичної держави.

Вивчаючи історію розвитку та становлення інституту правової допомоги від часу зародження держави як такої і до її становлення в сучасному розумінні як цивілізованої та демократичної, можна простежити еволюцію надання безоплатної правової допомоги потребуючим особам. Еволюційний шлях йде від захисту через родинні та сімейні зв'язки до захисту з залученням ком-

петентних, сторонніх, уповноважених осіб і далі веде до гарантування надання безоплатної правової допомоги державною. Свій початок інститут безоплатної правової допомоги бере в римському приватному праві і далі в європейському середньовічному процесуальному праві, де допомога адресно надавалася потребуючим особам, а саме: особам з фізичними вадами, неповнолітнім, божевільним і жінкам. Гарантувалася безоплатна правова допомога лише особистими моральними принципами правника, оскільки юридичної відповідальності за її ненадання не передбачалося. Правове закріплення інститут безоплатної правової допомоги отримав в XVIII-XIX ст. зі сприйняттям правом ідей гуманізму і людини як найвищої цінності. На сьогодні процес еволюційних змін не завершився. На превеликий жаль цінність людського життя знизилася. І правова держава як форма організації, де реалізуються всі права людини, через систему свого законодавства повинна і надалі виступати гарантом дотримання основоположних прав і свобод громадян.

Список використаних джерел

1. Святоцький О. Д., Медведчук В. В. Адвокатура історія і сучасність – К: Ін Юре 1997. – 320 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн – Маймескулов Л. М., Тихоненков Д. А., Россіхін В. В., Власенко С. І. / за ред. Маймескулова Л. М. підручник для ВНЗ. Х.: Право, 2011. 520 с.
3. Порівняльне правознавство: підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2012. – 272 с.
4. Фіолевський Д. П. Адвокатура: підручник. / Д. П. Фіолевський. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Алерта, 2014. – 624 с.
5. Иванова О. А. Историко-правовые аспекты института бесплатной юридической помощи в зарубежных странах (с момента образования древних государств до новейшего времени) / Вестник Чувашского университета. – 2014. – № 3.
6. Новицький І. Б., Перетерський І. С. Римське приватне право. – М., 1948.
7. Історичний аспект розвитку та становлення системи безоплатної правової допомоги / С. Д. Шаталюк // Митна справа: науково-аналітичний журнал з питань митної справи та зовнішньоекономічної діяльності; фахове видання. – 2010. – № 2.
8. Історія адвокатури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osav.vn.ua/images/files_pdf/history.pdf
9. Саидов А. Х. Введение в основные правовые системы современности. – Ташкент, 1988.

10. Халатов С. А. Представительство в гражданском и арбитражном процессе. – М.: НОРМА, 2002. – 208 с.
11. Порівняльне правознавство: курс лекцій / Л. В. Голяк, А. С. Мацко, О. В. Тюріна. – К.: МАУП. – 2004. – 200 с.
12. Цвайгерт К., Кетц Х. Адвокатская профессия Великобритании. – М.: 1991.
13. Звіт Бенсон. Королівська комісія з юридичних послуг (Голова: сер Генрі Бенсон) Cmnd. 6748 (1979).
14. Гаврилов С. Н. История адвокатуры в России: генезис и эволюция форм правозащитничества и судебного представительства (XV–начало XX веков). – Череповец, 2009. – С. 22.
15. Уповноважений з прав людини ВРУ з прав людини. Генезис прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=18.
16. Обзор истории русского права / Проф. М. Ф. Владимирского-Буданова. Издание шестое. С.-Петербургъ, Киевъ: Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1909. – 700 с.
17. Кудін Сергій Володимирович. Правовий статус адвоката за історичними пам'ятками України XVI ст. Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. – 153 с.
18. Гець О. Історичний та сучасний погляди на надання безоплатної правової допомоги адвокатами / О. Гець // Юриспруденція: теорія і практика. – 2011. – № 11. – С. 23 – 27.
19. Антологія правничої думки в Галичині (1889–1900) / за заг. ред. М. М. Цимбалюка; укл. докт. юрид. наук, проф. А. С. Токарська, докт. юрид. наук, доц. О. В. Грищук, докт. юрид. наук, проф. М. М. Цимбалюк. – Львів, 2013. – Т. 1. – 408 с.
20. Мисак Наталія. Галицькі адвокати наприкінці XIX – на початку XX століття: національна ідентифікація і професійна діяльність. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – 264 с.
21. Грицак Ярослав. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. [Навч. посібник]. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
22. «Ті, що законно захищають людей від закону»: нариси з історії західноукраїнської адвокатури у міжвоєнне двадцятиліття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://photo-lviv.in.ua/ti-scho-zakonno-zahyschayut-lyudej-vid-zakonu-narysy-z-istoriji-zahidnoukrajinskoji-advokatury-u-mizhvojenne-dvadtsyatlittya/>
23. Правове становище адвокатури України у період 1962–1980 років. Законодавчі та нормативні акти, що регулювали діяльність адвокатури. <http://asemenyuk.com/2011/04/28/19621980/>
24. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.

25. Історія адвокатури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kmdka.com/advokatura/istoriya-advokatury-ukrayiny>
26. Адвокатура України: підручник / М. А. Погорецький, О. Г. Яновська. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 368 с.

1.2. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРАВА ОСОБИ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Запровадження інституту безоплатної правової допомоги у відповідності до стандартів Ради Європи та практики Європейського Суду з прав людини ПАРЕ розцінює як важливий інструмент покращення доступу до правосуддя [1, С.24].

З проголошення у 1991 році незалежності і до сьогодні Україна перебуває у процесі докорінних змін у всіх сферах діяльності держави. Декларуванням прийняття європейських цінностей, Україна водночас взяла на себе зобов'язання впровадження європейських стандартів у всіх галузях життєдіяльності, запроваджуючи для цього економічну, політичну і правову системи реформ. Однією з таких галузей є система надання правової допомоги. Розглянемо, на які ж, власне, орієнтири рівняється вітчизняне законодавство і якими правовими документами керуються іноземні держави у цій сфері.

На сьогодні розвинуті демократичні держави вибудували свої системи надання безоплатної правової допомоги потребуючим громадянам (громадянам, які на певний момент не в змозі забезпечити собі послуги адвоката) таким чином, щоби вони максимально відповідали стандартам згідно з Загальною декларацією прав людини, Європейською Конвенцією про захист прав людини і практикою Європейського Суду з прав людини, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, практиці Комітету ООН з прав людини, Принципам і керівним настановам ООН щодо доступу до правової допомоги в системі кримінального правосуддя та іншим документам ООН у цій сфері.

10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея ООН прийняла документ, який став основою значної кількості документів різних держав у частині, що стосується прав людини. Цей документ отримав назву Загальна декларація прав людини та проголосив

цивільні і політичні права й свободи особи, у т.ч. рівність всіх перед законом, рівні права, що не залежать від особових відмінностей і політичної системи країни-проживання, право на особисту недоторканність, свободу совісті, правовий захист і т.п. Загальна декларація прав людини 1948 року містить 30 статей. У статті 10 маємо постулат про право людей на чесний і справедливий суд, рівність усіх людей перед законом, та, зрештою, на захист цим законом. Стаття 11 проголошує право людини на безневинність [2]. Декларація не є обов'язковим документом. Однак вона, акумулюючи колективний досвід у сфері прав людини різних країн, стала першим колективним документом науковців і політиків цих країн. Створений орган, який спостерігає за дотриманням статей прийнятих пактів, конвенцій і договорів. Це Верховний Комісаріат ООН з прав людини. Він, ґрунтуючись на висновках (звітах) своїх уповноважених осіб, відряджених для спостереження за ходом виконання статей міжнародних нормативних актів у сфері дотримання прав людини, може залучати трибунал у разі їх недотримання.

4 листопада 1950 року у Римі було прийнято Конвенцію про захист прав і основоположних свобод людини. Конвенція містить преамбулу та 59 статей. Перелік прав та свобод людини доповнюють і розширюють протоколи, які, по суті, складають з Конвенцією єдине ціле. Документ наголошує, що кожен, чиї права і свободи, викладені у цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі. А стаття 6 документу, закріплюючи право кожного на справедливий суд, передбачає право отримання безоплатної кваліфікованої правової допомоги. При цьому безкоштовна юридична допомога в кримінальних справах має бути доступною для захисту по всіх кримінальних злочинах в інтересах правосуддя (відмова допускається у випадку наявності в обвинуваченого необхідних засобів, що встановлюється спеціальною перевіркою), в цивільних справах така допомога надіється тоді, коли вона є обов'язково необхідна (теж можливі відповідні перевірки безпосередньо потреби у коштах та суті справи) [3]. Ставши членом Ради Європи у 1995 році, Україна декларувала себе рівноправним партнером інших держав. Відповідно наша країна імплементує міжнародні законодавчі акти у своє національне законодавство. Так є і з зазначеною Конвенцією, яка була ратифікована Украї-

ною Законом № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року (дата набрання чинності – 11 вересня 1997 року). Отже, Україна взяла на себе зобов'язання забезпечувати дотримання прав і свобод громадянина, передбачених статтям Конвенції. Тоді ж (відразу після вересня 1997 року) мали початися процеси приведення вітчизняних законодавчих актів у сфері забезпечення прав людини у відповідність до міжнародних. Оскільки зміни відбувалися недостатньо швидко у 1999 році надвисла загроза про призупинення членства України у Раді Європи.

«Міжнародний законопроект з прав людини складається з Всесвітньої Декларації Прав Людини, Міжнародного Пакту про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та двох факультативних протоколів до неї. У 1966 році Генеральна Асамблея прийняла два докладних договори, які завершують Міжнародний законопроект про права людини. В 1976 році, після того як договори були ратифіковані достатнім числом окремих націй, законопроект набув статусу міжнародного права» [4]. СРСР, у складі якого перебувала на той час Україна, ратифікував ці документи у 1973 році. До пактів приєдналося близько 100 країн світу. Внутрішнє законодавство при цьому підпорядковувалося міжнародному, визнаючи його верховенство. Громадяни, у випадку порушення своїх основоположних прав і свобод і не знайшовши відповідного захисту у країнах-проживання, могли отримати допомогу у міжнародних судах. У міжнародних нормативно-правових актах не прописувалася конкретна процедура надання власне безоплатної правової допомоги громадянам, але, закріплюючи право громадян на правовий захист, спонукало різні держави передбачати механізми надання такої допомоги у власних законодавчих документах.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року зобов'язав усі держави, що брали участь у вказаному Пакті, забезпечити будь-якій особі, права та свободи якої порушені, що визнані даним Пактом, ефективний засіб правового захисту, а також забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалася компетентними судовою, адміністративною або законодавчою владою або будь-яким іншим компетентним органом, що передбачається правовою системою держави, та розвивати можливості судового захисту [5, с. 54] та ін. Стаття 14 цього Пакту безпосередньо

визначає обов'язок держави щодо надання безоплатної правової допомоги, як одного з чинників справедливого правосуддя. [6]. Пактом закріплено право громадянина на захист себе особисто або опосередковано через уповноваженого ним захисника; бути повідомленим про це право, якщо особа не має захисника; мати призначеного їй захисника безплатно у випадку, коли інтереси правосуддя (характер справи, наслідки для обвинуваченого та його можливість захищати себе самостійно) того вимагають або коли у особи немає достатньо коштів для оплати цього захисника, право на безплатного перекладача.

Всього Рада Європи прийняла 173 конвенції, угод, протоколів, кодексів, які тією чи іншою мірою є дотичними та забезпечують дотримання прав і свобод людини. Україна ратифікувала лише невеликий відсоток з них.

Безоплатна правова допомога у розвинутих країнах світу еволюціонувала у п'ять етапів. Виділяють такі: благочинне фінансування (безоплатна благочинна робота адвокатів з неплатоспроможними клієнтами, обов'язкове надання адвокатами юридичних послуг як частина професійної діяльності і т.п.); соціальне приватне/державне поширення професії; фінансування надання безкоштовної юридичної допомоги за рахунок місцевих бюджетів; етап адміністрування (для надання безоплатної допомоги створювалися відповідні структури); етап захисту прав людини (стимулює розширення надання безоплатної правової допомоги і державних юридичних послуг).

Слід зауважити, що у різних країнах світу можемо спостерігати різний рівень доступу їх громадян до отримання безоплатної правової допомоги. На це є декілька причин, серед яких розбіжності в структурі правозахисних органів, фінансуванні, ефективності системи правової допомоги і т.п.

Наприклад, в США та Великобританії досвід зовсім різний, не дивлячись на те, що в обох країнах діють системи загального права. В США набагато ширше застосовується праця адвокатів, що отримують зарплату, і які працюють в юридичних організаціях і в організаціях громадських адвокатів. У Великобританії безкоштовну юридичну допомогу переважно надають приватно практикуючі адвокати. В США безкоштовні юридичні послуги в цивільних справах розглядаються, як мінімум частково, у дуже політизованому контексті, який у Великобританії майже відсутній [7].

Для результативного управління вибудованою системою надання безоплатної правової допомоги у низці країн були створені проміжні органи, які виступають посередниками між державними інституціями та потребуючою стороною. Вони мають різні назви. У Голландії – це регіональні ради з надання безкоштовної правової допомоги, в Англії – Комісія із юридичних послуг, створена відповідно до Закону про доступ до правосуддя від 1999 року, у Квебеці – Комісія із юридичних послуг, в Онтаріо – Рада із юридичної допомоги Онтаріо, у США – Корпорація юридичних послуг, в ПАР – Рада із юридичної допомоги, підзвітна Парламенту. Така ж система діє в Австралії. Здебільшого всі системи (Комісії) діють за участі представників державних підрозділів, які відповідають за ресурси та політику, незалежних експертів (членів) та адвокатів. При цьому незалежних експертів призначає уряд, а юристи отримують оплату (прямо чи опосередковано) від Комісії. Комісія, як правило, має сталу кількість членів і очолюється одним з них. Комісія приймає рішення щодо надання безкоштовної правової допомоги у кримінальних справах та можливість безкоштовного фінансування в цивільних справах. У цивільних справах мають на увазі справи у сімейному, публічному, приватному та адміністративному праві. Для отримання безкоштовної юридичної допомоги у таких справах виникає необхідність подвійної перевірки: по суті та по потребі. При цьому доступ до інформації та нетривала юридична консультація (в Україні це т.зв. первинна правова допомога) може надаватися безкоштовно. Надання допомоги у кримінальних справах можуть здійснювати залучені на кожну окрему справу приватні адвокати (винагороду отримують відповідно за цю справу), адвокати, які працюють безпосередньо в Комісії і отримують за це зарплату (зарплата містить винагороду за декілька справ), адвокати, які працюють в незалежній організації із надання юридичних послуг. Механізми надання допомоги визначаються різними країнами з урахування національної юрисдикції та культури. Держава виділяє бюджетні асигнування на надання безкоштовної правової допомоги. Кількість виділених коштів контролюється урядом та Комісією (за додатковою обумовленістю). Крім того, у цивільних справах для фінансування можливе залучення грантів і їх розподіл через громадські юридичні центри та юридичні клініки.

Слід зазначити, що, керуючись Декларацією та Конвенцією, світова спільнота згодом приймає низку інших документів, які розширюють доступ пересічним громадянам до отримання різнобічної безоплатної правової допомоги.

Так, у 2009 році Радою юстиції було прийнято Стратегічний план («Дорожня карта») щодо процесуальних прав. Він пропонує 5 законодавчих ініціатив: право на усний та письмовий переклад; право на отримання інформації стосовно прав затриманої особи (Свідоцтво про права); право на первинну правову допомогу (юридичну консультацію), до і під час судового розгляду, та на вторинну правову допомогу; право затриманої особи спілкуватися з членами сім'ї, роботодавцем та консульськими установами; право на захист вразливих підозрюваних; так званий «Зелений документ» (або «Зелена книга») про досудове тримання під вартою [8].

Проблеми доступу до одержання правової допомоги у системі кримінального правосуддя були обговорені під час роботи 21-ї та 23-ї сесій Комісії ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя (23 квітня 2012 року та 12 травня 2014 року у м. Відень), а також на засіданні Міжнародної конференції з доступу до правової допомоги у системах кримінальної юстиції (24–26 червня 2014 року у м. Йоганнесбург). У цих заходах взяли участь представники України і мали можливість отримати досвід й напрацювання інших держав щодо забезпечення прав їх громадян.

Виділимо ще один, надзвичайно важливий у розвитку інституту надання безоплатної правової допомоги у світі (і в Україні зокрема), форум науковців та законодавців. Це 13-тий Конгрес ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя, який відбувся у квітні 2015 року у м. Доха (Катар). Будучи платформою для обговорення проблематики у сфері кримінального правосуддя, визначення пріоритетів у цій галузі на наступний 5-ти річний період, форум зосередив основну увагу на подальшій стратегічній політиці ООН щодо вирішення соціальних та економічних проблем, пов'язаних з функціонування кримінального правосуддя. Як відомо, кожен Конгрес ООН завершується прийняттям єдиної Декларації, у якій сформульовано спільну думку учасників форуму щодо розв'язання проблематики, яка була предметом обговорення на Конгресі, а також визначаються подальші за-

вдання та цілі. При цьому Декларація базується на утвердженні принципу верховенства права на національному та міжнародному рівнях та потребує додаткового законодавчого регулювання.

«Декларація Доха» про злочинність, яку було прийнято після 13-го Конгресу, знову підтвердила прихильність до Принципів і Керівних настанов: «Переглянути та реформувати політики щодо правової допомоги з метою розширення доступу до ефективної безоплатної правової допомоги у кримінальних провадженнях для тих осіб, що не мають можливості платити за цю допомогу, або коли того вимагають інтереси правосуддя, у тому числі за необхідності, шляхом розробки національних програм і планів у цій галузі, й побудувати спроможності з надання та забезпечення доступу до ефективної правової допомоги в усіх питаннях й у всіх її формах з урахуванням Принципів і Керівних настанов Організації Об'єднаних Націй щодо доступу до правової допомоги у системі кримінального правосуддя» [8]. Декларація відображає і принципіальну позицію України щодо забезпечення безоплатної правової допомоги для своїх громадян.

Під час роботи Конгресу відбувся семінар «Керівні принципи розробки законів про безоплатну правову допомогу». Участь у ньому, серед інших учасників, взяли представники Міністерства юстиції України. У ході виступів та обговорень відбувся обмін досвідом різних держав у галузі надання безоплатної правової допомоги своїм громадянам. Представники української делегації підкреслили роль такої допомоги у реформуванні судової влади, прокуратури, міліції (нині поліції) та під час реалізації права громадян на справедливий суд.

13-тий Конгрес ООН, на нашу думку, став знаковим для розвитку інституту безоплатної правової допомоги нашої держави, оскільки з 1 липня 2015 року в Україні почався новий етап у його розвитку. А саме: було відкрито 100 місцевих центрів з надання безоплатної правової вторинної допомоги (в обласних, районних центрах та у м. Києві). Тим самим було полегшено доступ до отримання допомоги визначеним законом категоріям осіб і наближено систему надання безоплатної правової допомоги в Україні до європейських та світових стандартів.

Сьогодні українські та зарубіжні правники, обмінюючись напрацюваннями у галузі надання правової допомоги своїм громадянам, укладають спільні договори і створюють спільні

проекти. Так, 31 березня 2017 року було підписано проект міжнародної технічної допомоги Україні від Уряду США «Зміцнення професіоналізму адвокатів в Україні», який діятиме до 30 вересня 2018 року. Він передбачає виділення фінансової допомоги, а також: розвиток п'яти міжрегіональних ресурсно-комунікаційних платформ (у Києві, Дніпрі, Львові, Харкові та Одесі) з метою проведення на їх базі дистанційного та он-лайн навчання, семінарів та тренінгів, а також проведення інших заходів, спрямованих на надання можливості адвокатам системи безоплатної вторинної правової допомоги, працівникам територіальних відділень Координаційного центру, місцевим неурядовим організаціям та приватним адвокатам проводити навчальну роботу, надавати консультативні послуги клієнтам та здійснювати інші професійні заходи; забезпечення платформ необхідним обладнанням; надання грантів неурядовим організаціям, які діють на території України з метою розвитку та підтримки системи безоплатної правової допомоги; запровадження інших заходів, спрямованих на розвиток системи безоплатної вторинної правової допомоги в аспекті надання кваліфікованих послуг захисту клієнтів у кримінальних провадженнях [9].

Активна комунікація учасників проекту сприятиме обміну досвідом та напрацюваннями між правниками, залученими до забезпечення функціонування інституту безоплатної правової допомоги (юристами, адвокатами, волонтерами та активістами, які моніторять стан захисту прав людини, громадськими організаціями і т.п.) та зміцнить потенціал адвокатів, шляхом створення умов для їх професійного розвитку. Можлива також грантова підтримка неурядових організацій, які будуть брати у участь у наданні зазначеної вище допомоги. Таким чином, триває процес інтеграції української та світової систем правової допомоги своїм громадянам.

Отже, правові юрисдикції розвинутих держав спрямовані на забезпечення безперешкодного доступу своїх громадян до правових інструментів захисту та справедливого суду. При цьому не існує єдиного уніфікованого законодавства, яке б використовувалося усіма державами і забезпечувало б однаковий рівень захисту громадянам у різних країнах. Керуючись загальновизнаними світовими правовими актами – Загальною декларацією прав людини, Європейською Конвенцією про захист прав людини,

Принципам і керівним настановам ООН щодо доступу до правової допомоги в системі кримінального правосуддя та іншим документам ООН у цій галузі, національні законодавчі акти створені з урахуванням місцевих особливостей, правових традицій, культури та рівня економічного розвитку конкретної держави, а отже, і доступних бюджетних коштів. Безоплатна правова допомога у більшості країн світу здійснюється за рахунок державного бюджету, покриваючи витрати на захист частково або повністю залежно від майнового стану потребуючого. Національне законодавство кожної держави прописує умови надання допомоги з урахуванням наявності майна, складу сім'ї, рівня доходів і т.п. Правові юрисдикції різних держав визначають систему механізмів надання безоплатної правової допомоги. Переважна більшість країн передбачає надання такої допомоги у кримінальних справах, але існує і можливість її отримання в цивільних справах (в межах одного механізму або за умови створення своїх механізмів для певних категорій справ). Існування інституту надання безоплатної правової допомоги, його законодавче підґрунтя і підтримка підвищує рівень довіри до держави з боку її громадян, сприяє підвищенню рівня та якості життя населення, а також є однією з гарантій держави щодо забезпечення основних прав і свобод громадян.

Список використаних джерел

1. Гець О. Історичний та сучасний погляди на надання безоплатної правової допомоги адвокатами / О. Гець // Юриспруденція: теорія і практика. – 2011. – № 11. – С. 23–27.
2. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004
4. Глобальні публікації та документи ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvityi/global-un-publications/3722-zahalna-deklaratsiia-prav-liudyny>
5. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА М, 1998. – 784 с.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043

7. Роджер Сміт. Надання безкоштовної юридичної допомоги та управління системою надання безкоштовної юридичної допомоги Великобританії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://legal-collegium.com.ua/elektroniknugu/justiciya.doc>
8. Роджер Сміт Міжнародні стандарти надання правової допомоги: порівняльний аналіз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/-mizhnarodni-standarti-nadannya-pravovoyi-dopomogi-porivnyalnyi-analiz.html>
9. Координаційний центр з надання правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalaid.gov.ua/ua/holovna/143-berezen-2017/1974-pavlo-petrenko-ta-mari-yovanovych-pidpysaly-plan-realizatsii-proektu-mizhnarodnoi-tekhnichnoi-dopomohy-shchodo-rozvytku-profesionalizmu-advokativ-iaki-nadaiut-bpd>

Розділ 2

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

2.1. ПОНЯТТЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ КРІЗЬ ПРИЗМУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПРАВО ОСОБИ НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

На сучасному етапі розвитку, в Україні тривають складні процеси побудови демократичної правової держави, так як ми обрали курс на євроінтеграцію в нас постійно встановлюються та розвиваються нові правові інститути. Одним із основних орієнтирів розвитку української держави проголошено пріоритет прав і свобод людини та їх гарантій, який знайшов своє відображення у ст. 3 Конституції України. Цей фундаментальний принцип змісту і спрямованості діяльності держави має визначальний вплив і на розвиток усіх без винятку галузей права.

В юридичній літературі існують різні класифікації прав і свобод людини. Відзначаючи певну наукову цінність існуючих типологій прав і свобод, варто погодитись з думкою вченого-юриста Д. В. Карпова, який вважає, що необхідно виокремити ще один тип прав, а саме – право на захист указаних прав [1, с. 164].

Реалізації цього права має слугувати, окрім інших заходів, інститут безоплатної правової допомоги.

Необхідно врахувати ту обставину, що дослідження інституту безоплатної правової допомоги, як правило, зводиться до аналізу самого права на правову допомогу, його особливостей як елемента конституційного статусу людини і громадянина. При цьому слід відзначити, що розуміння поняття безоплатної правової допомоги крізь призму нормативно-правових актів, які забезпечують право особи на правову допомогу, залишилось поза увагою вітчизняних науковців-правників.

Конституційне право особи на кваліфіковану правову допомогу належить до інституту основних прав і свобод людини

і громадянина, які лежать в основі правового статусу особистості. Дане право, з одного боку, є одним з найважливіших прав людини і громадянина, а з іншого – гарантією дотримання комплексу інших прав особистості. Юридична природа права на безоплатну правову допомогу містить у своєму нормативному змісті єдність матеріального і процесуального начал, воно може розглядатися як право-гарантія, яке повинно забезпечити належні юридичні умови для послідовної реалізації права і ефективного досягнення громадянами юридичних цілей [2, с. 18–19].

Право громадян на безоплатну правову допомогу закріплено у Конституції України, прийнятій ще 1996 року. Однак впродовж п'ятнадцяти років у державі не існувало механізму реалізації цього права. Із прийняттям 2011 року Закону України «Про безоплатну правову допомогу» було сформовано відповідну нормативно-правову базу та утворено систему надання безоплатної правової допомоги. Завдяки системі надання безоплатної правової допомоги реалізується конституційне право українців на правовий захист, забезпечуються рівні можливості для кожного вирішувати свої життєві проблеми у правовий спосіб, створили реальні можливості для запобігання порушенням прав людини та захисту прав людини. Розвиток системи безоплатної правової допомоги був одним із пріоритетів Плану пріоритетних дій Уряду на 2016 рік, Стратегії реформування судоустрою, судочинства, а також Національної стратегії у сфері захисту прав людини [3].

Впровадження системи безоплатної правової допомоги є важливим чинником переходу від радянської моделі карального правосуддя до європейської моделі справедливого правосуддя. Протягом багатьох років Україна мала серйозну проблему із катуваннями та іншими жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують гідність, видами поведінки з боку правоохоронних органів по відношенню до затриманих. Наслідком цього, крім іншого, часто було і засудження невинних людей. У 2013 році із запровадженням системи було розпочато практику публічного захисту підозрюваних і обвинувачених у вчиненні кримінальних правопорушень. Усім затриманим було забезпечено ранній доступ до правової допомоги: вже протягом двох годин після затримання і до першого допиту, незалежно від того, в якій точці України і в який час доби відбулось затримання, кожен затриманий має можливість конфіденційного побачення з адво-

катом. У результаті, кількість випадків жорстокого поводження із затриманими відповідно до оцінки правозахисників протягом останніх трьох років знизилася принаймні удвічі. Завдяки захисту коштом держави суттєво знизилась і кількість випадків за судження людей за злочини, яких вони не вчиняли. Із прийняттям у 2014 році нового Закону України «Про прокуратуру» [4] поновлення щодо представництва інтересів громадян від органів прокуратури передано до системи безоплатної правової допомоги, що, зокрема, сприяє переорієнтації системи правосуддя, яка носила переважно обвинувачувальний характер, на таку, що передусім зорієнтована на забезпечення права на захист та ґрунтується на реалізації принципу змагальності учасників процесу.

Розвиток системи безоплатної допомоги робить значний внесок у здійснення й інших важливих реформ у державі, в тому числі, децентралізації. Місцеві громади отримують більше прав, обов'язків та ресурсів, і однією з умов успіху такої трансформації є зміцнення правової спроможності та розширення правових можливостей територіальних громад, у тому числі – підвищення правової грамотності мешканців сільської місцевості та малих міст, широкий доступ до правової інформації та консультацій. Система безоплатної правової допомоги забезпечує такий доступ. Це створює підґрунтя для подолання корупції на побутовому рівні, більш активного залучення членів територіальних громад до місцевого самоврядування та економічного життя, подолання патерналістських настроїв у суспільстві, досудового врегулювання спорів і зменшення навантаження на судову систему, зменшення домашнього насильства, дискримінації та попередження злочинності серед неповнолітніх [5].

Окремої увага заслуговує той факт, що питанням надання правової допомоги було присвячено два рішення КСУ. Перше рішення КСУ у справі за конституційним зверненням громадянина Солдато́ва Геннаді́я Івановича (про право вільного вибору захисника) від 16.11.2000 р. №13-рп/2000 [6]. У резолютивній частині рішення КСУ у цій справі зазначено: положення ст. 59 Конституції України про те, що «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав», в аспекті конституційного звернення громадянина Солдато́ва Г. І. треба розуміти як конституційне право підозрюваного, обвинуваченого та підсудного при захисті від обвинувачення та особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, з метою

отримання правової допомоги вибирати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права й за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Друге рішення КСУ у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009 р. №23-рп/2009 [7]. У резолютивній частині цього рішення КСУ зазначено: положення ч. 1 ст. 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі та формах, як вона того потребує.

У сукупності ці два рішення КСУ ґрунтуються на кількох правових ідеях, що визначили на певний період правову політику держави у питанні про надання правової допомоги, а саме:

- держава не обмежує особу у виборі захисника своїх прав лише адвокатами, особа має право звертатися до інших осіб, в тому числі фахівців у галузі права, якщо закон не встановлює для цих осіб обмежень;
- через законодавство про адвокатуру та безоплатну правову допомогу держава реалізує конституційну гарантію права особи на отримання правової допомоги на професійному рівні;
- відсутність спеціального законодавства щодо надання правової допомоги іншими, крім адвокатів особами, означає, що держава не встановлює обмежень отримувати правову допомогу від осіб, які не є адвокатами, але й не заохочує до цього.

Прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу», стало важливим кроком у забезпечення реалізації закріпленого ст. 59 Конституції України права кожного на правову допомогу, Конвенції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, схваленої Указом Президента України від 9 червня 2006 р. № 509, а також міжнародних актів з питань захисту прав людини.

Положення про безоплатну правову допомогу закріплені в Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод та в Міжнародному пакті про громадянські та полі-

тичні права. Зі ст. 14 Міжнародного пакту впливає зобов'язання держав та вимоги до надання безоплатної правової допомоги як одного з компонентів справедливого судочинства. При цьому вказана норма, визначає зміст поняття «правова допомога» як право кожного захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника безоплатно в разі, коли інтереси правосуддя (характер справи, наслідки для обвинуваченого та його можливість захищати себе самостійно) того вимагають або коли в особи не має достатньо коштів для оплати захисника [8, с. 20].

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та міжнародні стандарти закликають, до незалежності адвокатської діяльності, як професійної діяльності, у тому числі її незалежності від держави. Проте нинішня система безоплатної правової допомоги в Україні створила для держави можливість мати домінуючу роль у кримінальному провадженні шляхом призначення прокурора і адвоката. Принцип адвокатської таємниці порушується через доступ державних посадовців до матеріалів справи; існують проблеми з оплатою праці призначених державою адвокатів системи безоплатної правової допомоги; має місце розподіл справ серед адвокатів державними посадовцями і надмірні адміністративні та звітні вимоги для адвокатів. Існують також питання, пов'язані з оплатою праці адвокатів, які у відсотковому співвідношенні є значно меншою сумою, ніж бюрократичні витрати та витрати на управління системою.

Свободу адвокатської діяльності також підірвано створенням в системі безоплатної правової допомоги додаткового непрозорого тестування і відбору адвокатів, незважаючи на той факт, що функція тестування і «ліцензування» адвокатів здійснюється адвокатурою, якій і належить ця юридична функція. Нинішня система також сприяла розподілу професійних адвокатів на тих, які надають безоплатну правову допомогу, і тих, хто її не надає. Крім того, у держави існує можливість впливати на значну кількість адвокатів системи безоплатної правової допомоги, які обирають представників на 3^{тій} з'їзді адвокатів України, які, в свою чергу, обирають представників до Вищої ради юстиції, 5 Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії суддів України та Кваліфікаційної комісії прокурорів. Таким чином, держава отримала неналежний і домінуючий вплив не лише на адвокатуру, але також й на ці установи, які є вкрай важливими для існування

верховенства права і незалежності судової влади в Україні. Враховуючи таку незадовільну ситуацію з системою безоплатної правової допомоги в Україні, існує нагальна необхідність її реформування шляхом передачі державою функції управління системою безоплатної правової допомоги до компетенції незалежного органу, з широким залученням адвокатури як незалежної конституційної інституції, таким чином усуваючи можливості для тиску і втручання з боку держави в професійну діяльність адвокатів. У центрі цих реформ є запропонована модель безоплатної правової допомоги, яка передбачає фінансування системи державою в особі Міністерства фінансів, при тому що оперативний контроль і забезпечення її функціонування буде забезпечуватись лише адвокатурою, а державу в цій функції може бути представлено, наприклад, інститутом Омбудсмена. Ця нова модель безоплатної правової допомоги забезпечить ефективне і прозоре використання коштів, що надходять до системи безоплатної правової допомоги, повагу до прав людини та дотримання професійних прав і гарантій адвокатів на справедливий, прозорий та недискримінаційній основі.

Не зважаючи на прийняття закону «Про безоплатну правову допомогу», зазначена проблема залишається не розв'язаною, адже норми цього закону не регламентують ці актуальні питання. Таким чином, сучасний стан національного законодавства з питань забезпечення нужденних верств населення безоплатною правовою допомогою потребує подальшого реформування, в тому числі за допомогою імплементації міжнародно-правових норм в законодавчі акти України [9, с.126].

Безоплатна правова допомога є важливою складовою ефективної, гуманної та справедливої системи правосуддя, яка спирається на принцип верховенства права. Ця допомога є державною гарантією, необхідною для реалізації інших прав, включаючи право на справедливий судовий розгляд і право на захист.

Визначальним елементом поняття «безоплатна правова допомога» є, насамперед, відсутність безпосереднього розрахунку людини за одержану правову допомогу не лише в момент, а й до та після її надання, оскільки витрати на таку допомогу відшкодовуються за рахунок бюджету.

Наступним елементом поняття «безоплатна правова допомога» є підстави та порядок її надання, що у свою чергу зумовлює

необхідність визначення у законодавстві осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу.

Щодо вітчизняного законодавства, то слід зазначити, що Закон України «Про безоплатну правову допомогу» зробив чинну систему безоплатної правової допомоги в Україні більш ефективною, оскільки він створив правову базу та механізм для реалізації права кожного на правову допомогу у випадках, коли вона повинна надаватися безоплатно. Закон відповідає ряду міжнародних угод, учасницею яких є наша держава, зокрема, Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [10] та Міжнародному пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [11], які, зокрема, зобов'язують держав-учасниць надавати кваліфіковану безоплатну правову допомогу малозабезпеченим особам при обвинуваченні їх у вчиненні кримінальних правопорушень. Позитивним необхідно визнати прийняття Закону України від 04.07.2012 р. № 435 р «Про затвердження Концепції Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки» [12], в якому зазначається, що Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенція про статус біженців, Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та інші міжнародні акти передбачають обов'язок держави забезпечити безоплатну та ефективну правову допомогу особам, які її потребують, і встановити мінімальні вимоги доступу до такої допомоги.

Діяльність щодо реалізації права громадян на безоплатну правову допомогу регулюється Конституцією України; Кримінальним процесуальним кодексом України; Законом України «Про надання безоплатної правової допомоги»; постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки за тримання осіб від 28.12.2011 р. №1363; постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку і умов укладення контрактів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі та договорів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі» від 11.01.2012 р. № 8; наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 р. № 592

«Про затвердження Тимчасового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України»; наказом Міністерства юстиції України від 21.09.2011 р. № 3047/5 «Порядок роботи громадської приймальні з надання безоплатної первинної правової допомоги».

Навряд чи варто заперечувати, що ефективно функціонуючий інститут безоплатної правової допомоги є важливою гарантією забезпечення доступу особи до правосуддя та реалізації її прав і свобод у державі.

Правова допомога як один із аспектів соціальної допомоги не існує сама по собі, вона є впорядкованою системою суспільних відносин. Як влучно зазначає М.В. Стаматіна, ключовою тезою, яка відображає сутність терміну «правова допомога», – це суспільні відносини у сфері сприяння, підтримки, що регулюються як нормами права, так і норми моралі, нормами-звичаями, корпоративними нормами [13, с. 136].

Звертаючись до юридичних енциклопедичних словників, з'ясовуємо, що правова допомога розглядається як договірні відносини між державами з питань співробітництва установ юстиції, щодо надання правової допомоги у цивільних, сімейних і кримінальних справах [14, с. 335].

На думку В. С. Наливайка, правова допомога – це насамперед правове поняття, закріплення якого в Основному законі має на меті забезпечити єдність нормативного змісту правової допомоги в державі та мінімальний рівень її гарантій, незалежно від суб'єкта юридичної підтримки і предметної спеціалізації конкретних (галузевих) правовідносин, з якими пов'язане її надання [15, с. 17].

Варто відзначити наступне, що єдиного розуміння поняття «правова допомога» не знайдено. Науковці різних галузей права під правовою допомогою найбільш часто розуміють:

- допомогу, яка надається лише у випадках захисту від обвинувачення в кримінальних справах тільки адвокатами;

- будь-яка допомога правового характеру, що надається безоплатно на підставах визначених законом та суб'єктами, передбаченими в законі. За критерієм платності (безоплатності) правова допомога відрізняється від правових послуг, які завжди надаються на платній основі згідно з положеннями Цивільного кодексу України [16].

Принагідно слід зазначити, що в українських словниках немає слова «безоплатний». Очевидно автори закону та вищий законодавчий орган країни вводять нове слово, бажаючи підкреслити, що безплатних державних послуг не буває, але послуги, що надаються державою приватним особам безплатно, але фінансуються з державного бюджету, слід іменувати безоплатними [17, с. 360].

Президента України 9 червня 2006 року своїм указом схвалив Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні [18], якою встановлюються загальні принципи формування і функціонування системи безоплатної правової допомоги, а також повного або часткового фінансування правової допомоги за рахунок коштів державного бюджету. Зазначеною Концепцією передбачено, що система надання безоплатної правової допомоги в Україні має включати два види безоплатної правової допомоги: первинної та вторинної.

Безоплатна первинна допомога має включати надання правової інформації, правових консультацій та роз'яснень, складання правових документів (звернень, довідок, запитів тощо), крім процесуальних, допомогу в доступі до вторинної безоплатної правової допомоги та альтернативних форм вирішення спору, зокрема медіації (посередництва).

Метою безоплатної вторинної правової допомоги має бути забезпечення рівних можливостей доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає складання процесуальних документів, захист від обвинувачення, представництво особи в судах та інших державних органах [19, с. 424].

Вперше в законодавстві України поняття «правова допомога» було закріплено в Законі України «Про безоплатну правову допомогу». Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 2 вказаного Закону правова допомога розглядається як надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [20].

Існує також точка зору, згідно з якою, правова допомога, що надається адвокатами, є послугою. Такої думки дотримується і Конституційний Суд України – у своєму рішенні від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 у справі за конституційним зверненням громадянина С. щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу

України, ст. ст. 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) визначено поняття «право на правову допомогу» як гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги [6, с. 24–30].

Однак не залишаємо поза увагою той факт, що Верховна Рада України 2 червня 2011 року ухвалила Закон України «Про безоплатну правову допомогу» № 3460-VI. Згідно цього закону безоплатна правова допомога – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел [20].

При цьому слід відзначити, як слушно зазначає, М. В. Стаматіна необхідно удосконалити поняття безоплатної правової допомоги. Під безоплатною правовою допомогою потрібно розуміти, професійну, гарантовану державою діяльність визначених законодавством спеціалістів щодо надання правових послуг на безоплатній основі, спрямованих на реалізацію та захист прав, свобод, законних інтересів осіб, які звернулися за допомогою [21, с. 18].

Виділяють безоплатну правову допомогу двох видів: первинну та вторинну. Що стосується первинної допомоги – це вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань, складення заяв, скарг та інших документів правового характеру, надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації). Суб'єктами безоплатної первинної правової допомоги можуть бути: органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування; фізичні та юридичні особи приватного права; спеціалізовані установи.

Що стосується другого виду, а саме безоплатної вторинної правової допомоги, то це вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя (захист від обвинувачення; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу,

в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру).

Метою Закону України «Про безоплатну правову допомогу», є визначення змісту права на отримання безоплатної правової допомоги, порядку реалізації цього права, підстав та порядку надання безоплатної правової допомоги, державних гарантій безоплатної правової допомоги та інші питання, що стосуються надання безоплатної правової допомоги. Цей Закон чинний вже не один рік, однак не залишається поза увагою той факт, що на сьогоднішній день його застосування і практика надання безоплатної правової допомоги засвідчили, що чинний закон містить багато недоліків, а система безоплатної правової допомоги є неефективною, бюрократичною й такою, що порушує як права людини, так і професійні права та гарантії адвокатів. Система безоплатної правової допомоги в Україні у сучасному її вигляді становить реальну загрозу для незалежності адвокатури, а також судової влади та верховенства права в країні.

На жаль, ні чинний Закон «Про безоплатну правову допомогу», ні передбачена ним система безоплатної правової допомоги не узгоджуються з Конституцією та міжнародними зобов'язаннями України. Практика надання безоплатної правової допомоги в Україні не закріплює принцип вільного вибору захисника і створює дискримінацію осіб за матеріальною та майновою ознакою. Водночас, система безоплатної правової допомоги наразі не передбачає жодних критеріїв для надання такої допомоги малозабезпеченим особам, не встановлюються часові рамки для перевірки фінансового стану особи, і в результаті правова допомога надається всім, хто її обирає, без урахування фінансового статусу особи. Крім того, щоб прискорити або вплинути на кримінальне провадження, може бути використано Кримінальний процесуальний кодекс, аби змусити обвинувачених осіб користуватися безоплатною правовою допомогою, навіть якщо вони її не потребують чи не бажають її отримати. Існують також проблеми із заміною адвокатів, які надають безоплатну правову допомогу, що може призвести до відмови у справедливому і швидкому судовому розгляді. Врешті-решт, численні повідомлення свідчать про те, що чинна система призвела до корупції та зловживань, у тому числі до затримок в наданні адвоката з безоплатної

правової допомоги, примусового надання безоплатної правової допомоги, вимог додаткових платежів з боку адвокатів і вибіркового розподілу справ державними посадовцями.

Із ст. 5 Закону «Принципи державної політики у сфері надання безоплатної правової допомоги» дізнаємося, що існує «державна політика» у сфері безоплатної правової допомоги і що принципами, на яких вона ґрунтується, є:

- верховенство права;
- законність;
- доступність безоплатної правової допомоги;
- забезпечення якості безоплатної правової допомоги;
- гарантоване державне фінансування [20].

Варто відзначити, що в стаття 6 цього Закону «Законодавство України про безоплатну правову допомогу» вказує: «Питання надання безоплатної правової допомоги в Україні регулюються Конституцією України (254к/96-ВР), цим Законом, іншими законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

Слід підкреслити, що ряд питань надання безоплатної правової допомоги регулюються і підзаконними актами, зокрема Постановами КМ України [17, с. 361].

Цей Закон відповідно до Конституції України визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо її надання.

Стан усвідомлення на державному рівні проблеми забезпечення прав і свобод людини та громадянина, у тому числі і права на правову допомогу, відображений у законодавчій базі, свідчить, що вітчизняний законодавець досить активно й успішно використовує наукові розробки. Але існують в різних нормативно-правових актах і колізії, суперечності між окремими положеннями, що стосуються питання забезпечення особі права на правову допомогу [22, с. 38].

Право на безоплатну правову допомогу не є абсолютним. Воно може бути обмежене таким чином, який є справедливим з огляду на те, що можуть собі дозволити громадяни та держава. В усіх державах-членах Ради Європи для забезпечення ефективного доступу до правосуддя існує принаймні один спосіб, за допомогою якого громадяни можуть отримувати правову допомогу.

Системи різняться між країнами, і єдиної моделі не існує. Важливими питаннями надання правової допомоги є фінансова та юридична оцінка. Ця оцінка може включати фінансові ресурси, тип проваджень, у яких може надаватися правова допомога, та умови, що стосуються суті спору. Між державами-членами Ради Європи існують принципові відмінності у парадигмі, організації та управлінні систем з надання правової допомоги. Щодо парадигми систем, то загальною метою у деяких державах, очевидно, є забезпечення повселюдного доступу до юридичних послуг і правосуддя, тоді як в інших державах правову допомогу можуть отримувати тільки вкрай нужденні особи. Більшість програм допомоги доступні громадянам відповідної країни, громадянам Європейського Союзу, а також іноземним громадянам, які постійно законно чи незаконно проживають у цій країні. У кримінальних провадженнях будь-хто, у кого бракує коштів для оплати правової допомоги, має право одержувати таку допомогу безоплатно, коли це необхідно в інтересах правосуддя. Допомога адвоката може полягати в досудовому консультуванні та, в разі необхідності, представництві в суді, – безкоштовно чи за помірну винагороду. Фінансова оцінка в основному пов'язана з рівнем доходу, незалежно від його джерел, та наявністю майна. У кримінальних провадженнях, якщо підозрюваного затримано, фінансовий критерій здебільшого не застосовують.

Отже, безоплатна правова допомога – вид державної гарантії щодо реалізації та захисту прав і законних інтересів людини, що здійснюється шляхом надання правової допомоги визначеним у законодавстві категоріям населення в порядку і на підставах, передбачених законом, за рахунок бюджетних коштів.

Інститут безоплатної правової допомоги є невід'ємним елементом правової системи кожної демократичної правової держави. Необхідність цього інституту в Україні обумовлена передусім нормами Конституції України та нормами міжнародного права. Проблема доступу до безоплатної правової допомоги є однією з найважливіших у сфері реалізації прав людини.

Список використаних джерел

1. Карпов Д. В. Социально-правовая природа судебной власти / Д. В. Карпов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 1997. – Вып. 1. – С. 162–169.

2. Наливайко В. С. Поняття і значення правової допомоги в Україні / В. С. Наливайко // Юриспруденція: теорія і практика. – 2009. – № 2.
3. Координаційний центр з надання безоплатної правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalaid.gov.ua/ua/>
4. Закон України «Про прокуратуру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
5. Безоплатна правова допомога становлення та розвиток системи: 2011–2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Ukr.pdf>
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Д. І. щодо офіційного тлумачення ст. 59 Конституції України та ст. 44 КПК України від 16.11.2000 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 9. – С. 24–30.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря [...] Конституційний Суд; Рішення від 30.09.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09/paran54#n54>.
8. Коптев Є. Формування в Україні системи безоплатної правової допомоги / Є. Коптев // Вісник пенсійного фонду України. – 2006. – № 6. – С. 20
9. Бежевець А. М., Морєва К. І. Безоплатна правова допомога: проблеми розвитку / А. М. Бежевець, К. І. Морєва // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – № 1. – С. 125–127.
10. Европейская конвенция о защите прав и основных свобод: коммент. к ст. 5 и 6 / пер.: Н. Н. Маслова, К. Х. Рекош. – М.: ИГП РАН, 1997. – 160 с.
11. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс]: прийнятий 16 груд. 1966 р. резолюцією Генер. Асамблеї ООН 2200А (XXI) // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043
12. Концепція Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки [Електронний ресурс]: Закон України від 4 лип. 2012 р. № 435 р // Координаційний центр з надання правової допомоги: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://legalaid.gov.ua>
13. Стаматіна М. В. Поняття та сутність безоплатної правової допомоги Україні / М. В. Стаматіна // Право і безпека. – 2012. – № 3 (45). – С. 135–139.
14. Юридический энциклопедический словарь / [ред. А. Я. Сухарев]. – М.: Сов. энцикл., 1987. – 598 с.
15. Наливайко В. С. Поняття та значення правової допомоги в Україні / В. С. Наливайко, О. В. Тарашко // Юриспруденція: теорія і практики. – 2009. – № 2 (52). – С. 17–23.
16. Волков А. Бесплатная юридическая помощь / А. Волков, А. Гаврушко // Юридическая практика. – 2003. – 12 авг. – № 64 с.
17. Фіолевський Д. П. Адвокатура: підручник / Д. П. Фіолевський. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Алерта, 2014. – 624 с.

18. Про Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні: указ Президента України від 9 черв. 2006 р. // Урядовий кур'єр. – 2006. – 21 черв.
19. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги / В. С. Личко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 50. – С. 419–425.
20. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» // Відомості Верховної Ради України від 08.07.2011 року – № 3671-VI.
21. Стаматіна М. В. Організація діяльності щодо реалізації права громадян на безоплатну правову допомогу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / М. В. Стаматіна. – Х., 2012. – С. 19.
22. Джуська А. В. Конституційне право особи на правову допомогу: методологія дослідження / А. В. Джуська // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 3. – С. 38–43.

2.2. СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

У житті людина майже щодня зіштовхується із питаннями та проблемами, які потребують певного юридичного вирішення. Однак, не завжди особа може самостійно розтлумачити своє право чи обов'язок, або знайти правильне трактування певної правової норми. Відтак, доволі дієвим механізмом забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини є можливість отримання певної правової консультації, правової послуги або ж узагалі комплексної правової допомоги. Однак, через доволі складну економічну ситуацію в Україні, не всі громадяни мають фінансову можливість отримати юридичну допомогу. З огляду на це та зважаючи на обов'язок держави гарантувати кожному право на правову допомогу і було прийнято Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон), яким врегульовано основні аспекти надання безоплатної правової допомоги в Україні.

Відповідно до п.п. 1, 3, 4 ч. 1 ст. 1 Закону безоплатна правова допомога – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. При цьому роз'яснюється що слід розуміти під правовою допомогою – правові послуги (надання правової інформації, консультацій

і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації), спрямовані на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. Таке автентичне тлумачення поняття безоплатної правової допомоги дає змогу зробити вичерпний перелік правових послуг, які надаються громадянам та іншим особам на безоплатній основі. Водночас виникає питання щодо визначення кола суб'єктів, які зобов'язані надавати такі безоплатні правові послуги.

Так, відповідно до ст. 6-1 Закону до системи надання безоплатної правової допомоги належать: 1) Координаційний центр з надання правової допомоги; 2) суб'єкти надання безоплатної первинної правової допомоги та 3) суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги. Окрім цього, у ч. 2 ст. 2 Закону зазначено, що безоплатна правова допомога може також надаватися на благодійних засадах фізичними та юридичними особами, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями.

Розглянемо повноваження суб'єктів, які входять до системи надання безоплатної правової допомоги.

Координаційний центр з надання правової допомоги (далі – Координаційний центр) створено відповідно до п. 2 ч. 1 Указу Президента України від 01.06.2012 р. № 374/2012 «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України», а положення про Координаційний центр затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 06.06.2012 р. № 504 «Про утворення Координаційного центру з надання правової допомоги та ліквідацію Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції».

Відповідно до п.п. 1, 2 вказаного положення Координаційний центр утворюється з метою формування в Україні ефективної системи безоплатної правової допомоги, забезпечення її доступності та якості. Координаційний центр є державною установою і належить до сфери управління Міністерства юстиції України.

Відповідно до п. 3 зазначеного положення, основними завданнями Координаційного центру є:

1) організаційне, експертно-аналітичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення здійснення повноважень Мін'юсту у сфері надання безоплатної правової допомоги;

2) проведення аналізу практики правозастосування з питань надання безоплатної правової допомоги;

3) внесення на розгляд Міністра юстиції пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері.

Таким чином, можемо зробити висновки, що Координаційний центр є організаційною установою, яка фактично створює належні умови для реалізації громадянами та іншими особами прав на отримання якісної безоплатної правової допомоги. Такий висновок робимо на підставі аналізу п. 13 вказаного положення. Адже у цьому пункті зазначено, що Координаційний центр відповідно до покладених на нього завдань: 1) розробляє проекти актів законодавства у сфері надання безоплатної правової допомоги та вносить їх Мін'юсту; 2) збирає, узагальнює, аналізує і поширює правову, наукову та іншу інформацію з питань надання правової допомоги; 3) забезпечує підвищення професійного рівня адвокатів, які залучаються до надання безоплатної вторинної правової допомоги відповідно до законодавства про безоплатну правову допомогу, працівників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та спеціалізованих установ, які надають первинну правову допомогу, та працівників центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, а також організовує і проводить семінари, конференції, тренінги, виставки, інші заходи, у тому числі міжнародні; 4) здійснює методичне забезпечення і консультативну підтримку з питань надання безоплатної правової допомоги органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також утворених ними спеціалізованих установ та громадських приймалень з надання безоплатної первинної правової допомоги, надає роз'яснення щодо застосування законодавства у відповідній сфері; 5) сприяє удосконаленню чинних та впровадженню нових стандартів і процедур у сфері надання безоплатної правової допомоги з урахуванням світової практики; 6) забезпечує впровадження сучасних інформаційних технологій у сфері надання безоплатної правової допомоги; 7) забезпечує проведення наукових досліджень і прикладних

розробок, зокрема підготовку оглядів законодавства України та іноземних держав з питань надання правової допомоги та практики його застосування, словників, довідників, збірок, науково-практичних коментарів, методичних рекомендацій та посібників; 8) забезпечує заснування друкованих засобів масової інформації, видання та розповсюдження книг, іншої друкованої продукції, у тому числі на платній основі, виготовлення та розміщення соціальної реклами, виготовлення, тиражування і розповсюдження відео- та аудіопродукції; 9) забезпечує за дорученням Міністра юстиції або його першого заступника підготовку і виконання державних цільових та інших програм, у тому числі проєктів та програм міжнародної технічної допомоги; 10) забезпечує за рішенням Мін'юсту утворення центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги як своїх територіальних відділень; 11) взаємодіє з іноземними та міжнародними організаціями, а також їх представництвами в Україні з питань, що належать до його компетенції; 12) взаємодіє з громадськими організаціями з метою збирання, проведення аналізу, узагальнення, обговорення та використання кращих напрацювань з питань надання безоплатної правової допомоги; 13) забезпечує проведення в межах своїх повноважень та відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, моніторингу діяльності органів виконавчої влади з виконання взятих на себе Україною зобов'язань щодо надання безоплатної правової допомоги; 14) виконує інші функції відповідно до законодавства.

Так у звіті Ради Європи за результатами оцінювання системи безоплатної правової допомоги в Україні у світлі стандартів та передового досвіду Ради Європи зазначено, що Координаційний центр з надання правової допомоги та його директор мають прийнятний рівень незалежності та відповідальності щодо використання своїх ресурсів та штату по відношенню до виконавчої влади й парламенту. Звіт за результатами оцінювання рекомендує, однак, щоб поточне управління правовою допомогою в більшій мірі було офіційно закріплене за Координаційним центром. Також рекомендовано, щоб Координаційний центр мав консультативну чи наглядову раду, склад якої затверджувало б Міністерство юстиції. Членів ради слід обирати серед різних груп зацікавлених сторін і представники однієї групи не повинні склада-

ти більше ніж чверть складу. Експерти не підтримали ідею щодо моделі ради, більшість якої б становили адвокати, оскільки досить важко дотримуватись вимог звітності за державне фінансування і через притаманний конфлікт інтересів, коли рада, яку контролюють адвокати, несе відповідальність за виплату великих сум державних коштів адвокатам. Дослідження не встановило ознак втручання з боку держави в надання чи відмову в наданні БВПД. Незважаючи на це, з огляду на важливість виключення будь-якого зовнішнього втручання (з боку органів виконавчої влади, правоохоронних органів чи органів адвокатури) рекомендовано розглянути можливість закріпити на нормативному рівні заборону зовнішнього впливу у призначення адвокатів для надання БВПД. Також рекомендовано, щоб директора Координаційного центру призначали шляхом індивідуально-професійного оцінювання в порядку незалежного відбору для публічних посад, та щоб строк, на який призначають директора, підстави та порядок його/її звільнення було закріплено в Законі «Про безоплатну правову допомогу» [6]. Отже, як бачимо, загалом управління системою суб'єктів надання безоплатної правової допомоги в Україні провадиться на належному рівні та з урахуванням відповідних європейських стандартів. Інша справа, що у конкретній діяльності завжди є місце для вдосконалення і саме це визначає перспективи розвитку національного законодавства та системи суб'єктів надання безоплатної правової допомоги населенню.

Як уже зазначалося, крім Координаційного центру до системи суб'єктів надання безоплатної правової допомоги належать суб'єкти, що надають безоплатно первинну правову допомогу. Відповідно до ст. 9 Закону до таких суб'єктів належать: 1) органи виконавчої влади; 2) органи місцевого самоврядування; 3) фізичні та юридичні особи приватного права; 4) спеціалізовані установи.

При цьому органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування забезпечують надання безоплатної первинної правової допомоги (надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації) шляхом організації особистого прийому осіб. При цьому прийом осіб, які

потребують безоплатної первинної правової допомоги, проводиться постійно в установлені дні та години. Графік прийому осіб доведений до їх відома. Як правило, усі органи державної влади та органи місцевого самоврядування мають офіційні електронні веб-сайти, на яких розміщується така інформація. Крім цього, дні та графік прийому уповноважених осіб розміщується на інформаційних стендах таких органів та установ.

Якщо під час особистого прийому буде встановлено, що особа потребує надання безоплатної вторинної правової допомоги (захист від обвинувачення; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами) працівник, який проводить особистий прийом, зобов'язаний роз'яснити особі порядок подання звернення про надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Працівник, визначений для проведення особистого прийому, зобов'язаний чітко і доступно надавати роз'яснення положень законодавства та консультації з питань реалізації прав і свобод людини і громадянина та виконання обов'язків.

Водночас, окрім особистого прийому, особи можуть звертатися за правовою допомогою у письмовому вигляді. Письмові звернення надсилаються або подаються особами, які досягли повноліття безпосередньо до центральних та місцевих органів виконавчої влади, територіальних органів центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції. Однак, якщо особа звернулася до органу чи службової особи, яка неуповноважена вирішувати поставлене у зверненні питання, таке звернення має бути переадресоване до компетентного органу чи особи.

Проте, слід відмітити, якщо порушене питання у зверненні стосується дітей, то воно подається чи надсилається їх законними представниками, а якщо визнаної судом недієздатної або обмежено дієздатної особи, то її опікуном чи піклувальником.

Органи, що отримали письмові звернення, у разі якщо питання викладене у зверненні віднесені до його повноважень, зобов'язані надати такі послуги протягом 30 календарних днів з дня надходження звернення. Якщо питання викладене у зверненні не належить до компетенції органу, що його отримав, таке

звернення протягом 5 календарних днів пересилається до відповідного органу, про що повідомляється заявнику. Якщо у зверненні міститься лише прохання про надання правової інформації, така правова допомога надається протягом 15 календарних днів.

Якщо під час розгляду звернення про надання безоплатної первинної правової допомоги буде встановлено, що особа потребує надання безоплатної вторинної правової допомоги (захист від обвинувачення; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами) орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування, який розглядав звернення, зобов'язаний роз'яснити особі або її законному представнику порядок подання звернення про надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Водночас, як зазначалося, окрім органів державної влади та місцевого самоврядування, безоплатну первинну правову допомогу можуть надавати фізичні та юридичні особи приватного права та спеціалізовані установи.

Відповідно до своєї компетенції виконавчі комітети органів місцевого самоврядування можуть приймати рішення про утворення в установленому порядку установ з надання безоплатної первинної правової допомоги з урахуванням потреб територіальної громади, а також про залучення на підставі договорів адвокатів, фізичних та юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги. У ч.ч.7, 8 ст. 12 Закону зазначено, що органи місцевого самоврядування можуть залучати до надання безоплатної первинної правової допомоги адвокатів або інших фахівців у відповідній галузі права. Адвокат, інший фахівець у відповідній галузі права чи юридична особа приватного права, з якими укладено договір про надання первинної правової допомоги, зобов'язані надавати високоякісну допомогу в обсязі та строки, визначені договором.

Тобто органи місцевого самоврядування можуть укладати з адвокатами, а також фізичними та юридичними особами приватного права, які відповідно до свого статуту мають право надавати правову допомогу, договори про надання на постійній або тимчасовій основі первинної правової допомоги на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Порядок та критерії залучення органами місцевого самоврядування юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги затверджені наказом Міністерства юстиції України від 15.06.2012 № 891/5. Залучення юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці здійснюється за результатами конкурсу проектів (програм) надання безоплатної первинної правової допомоги органом місцевого самоврядування на підставі укладеного договору. Участь у конкурсі можуть брати юридичні особи приватного права, які відповідно до свого статуту мають право надавати правову допомогу. З учасником, який переміг у конкурсі укладається договір про надання на постійній або тимчасовій основі первинної правової допомоги на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Отже, якщо юридичні особи приватного права можуть залучатися до надання первинної правової допомоги на підставі договорів, то спеціалізовані установи можуть утворюватися органами місцевого самоврядування з урахуванням потреб територіальної громади відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Такі спеціалізовані установи є неприбутковими організаціями, користуються правами юридичної особи, мають власні бланки та печатку із своїм найменуванням. При цьому такі спеціалізовані установи фінансуються за рахунок коштів місцевих бюджетів та інших не заборонених законодавством джерел. Повноваження та порядок діяльності спеціалізованих установ з надання безоплатної первинної правової допомоги визначаються Положенням про таку установу, яке розробляється на основі Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 28.03.2012 № 483/5.

Відповідно до п. 6 Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги, спеціалізована установа виконує такі основні завдання:

- 1) розглядає звернення осіб про надання безоплатної первинної правової допомоги;
- 2) надає правову інформацію;
- 3) надає консультації і роз'яснення з правових питань;

4) складає заяви, скарги та інші документи правового характеру (крім документів процесуального характеру);

5) надає допомогу в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації;

6) інформує територіальну громаду про можливість отримання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги шляхом розміщення інформації на власному веб-сайті, веб-сайтах органів місцевого самоврядування та/або в засобах масової інформації шляхом розповсюдження інформаційних матеріалів;

7) узагальнює інформацію про надану безоплатну первинну правову допомогу, зокрема щодо кількості та категорій осіб, які звернулись по таку допомогу, та щоквартально до 10 числа місяця, наступного за звітним кварталом, звітує органу, що утворив установу.

При цьому такій спеціалізованій установі забороняється встановлювати плату за надання будь-якого з видів правових послуг безоплатної первинної правової допомоги та за видачу особам бланків заяв, звернень, запитів, довідок, інших документів, подання яких передбачено законодавством для реалізації прав і свобод громадянина.

Отже, можна впевнено констатувати, що в Україні створено передумови для належного забезпечення доступу усіх громадян до безоплатної первинної правової допомоги. Розглянемо також систему суб'єктів, які уповноважені надавати безоплатну вторинну правову допомогу.

Для створення рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, забезпечення представництва та захисту своїх інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, та перед іншими особами, а також складання процесуальних документів, в Україні створено систему суб'єктів для забезпечення надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Відповідно до ст. 15 Закону, суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, а також адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Як уже зазначалося, Координаційний центр за рішенням Мін'юсту забезпечує утворення центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги як своїх територіальних відділень.

Відповідно до адміністративно-територіального устрою України утворено регіональні центри з надання вторинної безоплатної правової допомоги в областях та м. Києві. Такі регіональні центри утворюються, реорганізуються та ліквідуються Мін'юстом за пропозицією Координаційного центру з урахуванням потреб відповідної адміністративно-територіальної одиниці та забезпечення доступу осіб до безоплатної правової допомоги і є його територіальним відділенням. Повноваження Регіонального центру визначається положенням про відповідний Регіональний центр та затверджується наказом Координаційного центру. Кожному Регіональному центру підпорядковуються місцеві центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Водночас, окрім місцевих центрів в областях утворюються також бюро надання правової допомоги, які є самостійними відділами місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Їхнє основне завдання – поширення правової інформації та доступу до правових консультацій на рівні територіальних громад та соціально вразливих суспільних груп.

Такі центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги є неприбутковими організаціями, користуються правами юридичної особи, мають власні бланки та печатку із своїм найменуванням. Вони фінансуються з Державного бюджету України, інших не заборонених законодавством джерел. Повноваження та порядок діяльності центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги встановлюються Положенням про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що затверджується Міністерством юстиції України.

Відповідно до ст. 17 Закону центр з надання безоплатної первинної правової допомоги має такі повноваження:

- 1) приймає рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги або про відмову в наданні безоплатної вторинної правової допомоги;

- 2) забезпечує складення процесуальних документів за зверненням суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу;

- 3) забезпечує участь захисника при здійсненні досудового розслідування та судового провадження у випадках, коли захисник відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею

чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведенням окремої процесуальної дії;

4) забезпечує участь захисника у розгляді справи про адміністративне правопорушення;

5) забезпечує здійснення представництва інтересів суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу в судах, інших органах державної влади, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

6) укладає контракти з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для надання такої допомоги на постійній або тимчасовій (на підставі окремих договорів про надання послуг) основі;

7) видає доручення для підтвердження повноважень захисника або повноважень адвоката для здійснення представництва інтересів особи в судах, органах державної влади, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

8) приймає рішення про заміну адвоката відповідно до ст. 24 Закону;

9) подає клопотання до Координаційного центру з надання правової допомоги про виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, у випадках, передбачених п.п. 2, 3 ч. 1 ст. 24 Закону;

10) приймає рішення про припинення надання безоплатної вторинної правової допомоги;

11) подає Координаційному центру з надання правової допомоги звіти про свою діяльність;

12) виконує інші функції, передбачені Положенням про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Для отримання безоплатної вторинної правової допомоги особа, яка має право на такий різновид правової допомоги, звертається до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги або до територіального органу юстиції за місцем свого фактичного проживання незалежно від реєстрації місця проживання чи місця її перебування. При цьому разом із зверненням про надання безоплатної вторинної правової допомоги особа або законний представник особи повинні подати документи, що підтверджують належність особи або осіб, стосовно яких звертається законний представник, до однієї з вразливих категорій осіб, передбачених ч. 1 ст. 14 Закону.

Загалом, схвально оцінивши реформування сфери надання безоплатної правової допомоги в Україні, у висновку Ради Європи зазначено, що у Європі дедалі більшу увагу приділяють забезпеченню належної якості правової допомоги. В Україні для цього наявна відповідна нормативна база, проте необхідно посилити механізми контролю якості, зокрема, шляхом розширення норм, які закріплюють стандарти якості правової допомоги, частішого проведення спостережень за роботою адвокатів у суді та опитувань клієнтів, запровадження механізмів незалежної фахової оцінки (peer review)[6]. Отже, як бачимо, європейці констатують наявність в Україні належної нормативно-правової бази і вбачають певні труднощі лише із реалізацією нормативних приписів.

Неможливо не зауважити також і того, що в Законі «Про безоплатну правову допомогу» немає згадки про ще один вагомий інструмент системи суб'єктів надання безоплатної правової допомоги – це юридичні клініки, що функціонують при вищих юридичних навчальних закладах. М. Т. Лоджук зазначає, що призначення юридичної клініки полягає у переслідуванні двох основних цілей: освітньої (набуття студентами практичних навичок у процесі надання правової допомоги) та соціальної (надання правової допомоги на безоплатній основі тим, хто не може звернутися за платними правовими послугами). Освітня ціль діяльності юридичної клініки є головною, що зумовлено передумовами зародження самої ідеї використання юридичних клінік у навчальному процесі підготовки юристів[2, с. 8]. Загалом погоджуючись із таким підходом, не слід зменшувати ролі юридичних клінік для надання безоплатної правової допомоги, адже завдяки такій юридичній практиці пересічні громадяни, які не мають права на отримання безоплатної правової допомоги, можуть її отримати в юридичних клініках.

Загалом, підсумовуючи даний підрозділ можна зауважити, що в Україні створено розгалужену систему суб'єктів для надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги. Відповідно до чинного законодавства усі особи, які перебувають під юрисдикцією України, мають право на усне чи письмове звернення до компетентного органу чи особи для отримання правової інформації, правової консультації, складення процесуальних документів, а в окремих випадках і для отримання висококваліфіко-

ваної правової допомоги для забезпечення захисту своїх інтересів у судах.

Однак, незважаючи на доволі розгалужену систему суб'єктів і надалі залишаються законодавчо неврегульовані питання щодо залучення адвокатів та інших фахівців у відповідних галузях права до надання безоплатної первинної правової допомоги. Адже з метою уникнення корупційних ризиків та залучення фахівців із належною професійною підготовкою можливо лише на підставі певного положення, де б були виписані вимоги до таких осіб та порядок їх залучення.

Список використаних джерел

1. Карпов Д. В. Социально-правовая природа судебной власти / Д. В. Карпов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 1997. – Вып. 1. – С. 162–169.
2. Лоджук М. Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеса, 2014. – 22 с.
3. Наказ Міністерства юстиції України від 28.03.2012 р. № 483/5 «Про затвердження Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0474-12>.
4. Наказ Міністерства юстиції України від 15.06.2012 р. № 891/5 «Про порядок та критерії залучення органами місцевого самоврядування юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0987-12>.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 06.06.2012 р. № 504 «Про утворення Координаційного центру з надання правової допомоги та ліквідацію Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/504-2012-%D0%BF>.
6. Рада Європи надала оцінку системі безоплатної правової допомоги в Україні: висновки та рекомендації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legaid.gov.ua/ua/holovna/137-veresen-2016/1836-rada-yevropy-nadala-otsinku-sistemi-bezoplatnoi-pravovoi-dopomohy-v-ukraini-vysnovky-ta-rekomendatsii>.

2.3. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА НА ОТРИМАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

В Конституції України ст. 1 зазначено, що Україна є демократичною, соціальною та правовою державою. Людина, її життя і здоров'я стали найважливішими орієнтирами стратегічного курсу розвитку сучасного українського суспільства. Сучасна ситуація в державі характеризується наявністю економічної нестабільності, плюралізмом політичних поглядів, динамічним змінням законодавчої бази, а також військовими діями на Сході країни, з огляду на що правова допомога з боку держави як гаранта реалізації конституційних прав є особливо значущою [1, с. 76].

Водночас не кожна особа може дозволити собі реалізувати право на висококваліфіковану платну правову консультацію. Саме тому було прийнято відповідний Закон України «Про безоплатну правову допомогу» [5], де закладено правові засади щодо здійснення безоплатної правової допомоги найменш захищеним верствам населення.

Система правової допомоги призначена служити людям, які потребують правових послуг і не можуть їх собі дозволити. Ці люди повинні бути повноцінними членами суспільства з усіма правами й обов'язками. З метою реалізації цих прав важливо, щоб вони мали доступ до вирішення своїх правових проблем, доступ до правосуддя. В нашій державі має бути гарантований доступ до правосуддя громадянам України, зокрема, шляхом належного застосування КПК і функціонування системи безоплатної правової допомоги. Низкою держав була розроблена система моніторингу з метою контролю за тим, як реалізуються цілі державної політики та як і де виникають проблеми або нові зміни чи інновації.

Доступ до правосуддя та правової допомоги – це реальна можливість звернутися за допомогою, отримати необхідну юридичну послугу і використовувати юридичну послугу для вирішення своєї правової проблеми. Іншими словами, необхідна оцінка конкретних практичних умов і обставин, що ускладнюють доступ до безоплатної правової допомоги або, навпаки, полегшують його.

На думку А. Л. Міронова, право на кваліфіковану правову допомогу як суб'єктивне право – це гарантована державою за допомогою законів можливість особи отримувати необхідну йому допомогу від інших осіб, що володіють спеціальними юридичними знаннями, вміннями та навичками [2, с. 15].

З точки зору В. М. Беліка, саме поняття «кваліфікована юридична допомога» характеризує її якісну складову – наявність у суб'єкта надання кваліфікації, що може виразитися в складанні кваліфікаційного іспиту для отримання передбаченого законом статусу. В свою чергу, наявність статусу передбачає не тільки додаткові професійні можливості, але й міри професійного контролю у вигляді відповідальності за недостатню якість цієї допомоги та етичні порушення (наприклад, дисциплінарна відповідальність в адвокатському співтоваристві) [3, с. 107].

Стан усвідомлення на державному рівні проблеми забезпечення прав і свобод людини та громадянина, у тому числі і права на правову допомогу, відображений у законодавчій базі, свідчить, що вітчизняний законодавець досить активно й успішно використовує наукові розробки. Але існують в різних нормативно-правових актах і колізії, суперечності між окремими положеннями, що стосуються питання забезпечення особі права на правову допомогу [4, с. 39].

Безоплатна первинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Безоплатна первинна правова допомога включає такі види правих послуг:

- надання правової інформації;
- надання консультацій і роз'яснень з правових питань;
- складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру);
- надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Право на безоплатну первинну правову допомогу згідно з Конституцією України та Законом України «Про безоплатну правову допомогу» мають усі особи, які перебувають під юрисдикцією України.

Звернення про надання одного з видів правових послуг, передбачених частиною другою статті 7 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [5], надсилаються або подаються особами, які досягли повноліття, безпосередньо до центральних

та місцевих органів виконавчої влади, територіальних органів центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції.

Також, слід зазначити звернення про надання одного з видів правових послуг, передбачених частиною другою статті 7 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», що стосуються: дітей, надсилаються або подаються їх законними представниками та осіб, визнаних судом недієздатними, або дієздатність яких обмежена судом, надсилаються або подаються їх опікунами чи піклувальниками.

Якщо особа подала звернення про надання одного з видів правових послуг, до територіального органу юстиції, цей орган зобов'язаний протягом трьох днів з дня подання звернення надіслати його до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, діяльність якого поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги зобов'язаний у семиденний строк з дня отримання звернення особи прийняти рішення щодо надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Якщо особа належить до однієї з категорій осіб, передбачених частиною першою статті 14 Закону, Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги приймає рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги і письмово повідомляє про це особу або її законного представника, а також суд, орган державної влади, орган місцевого самоврядування, в яких здійснюватиметься представництво інтересів особи.

Якщо особа не має підстав для отримання безоплатної вторинної правової допомоги, Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги приймає рішення про відмову в наданні безоплатної вторинної правової допомоги і надсилає копію цього рішення особі, яка звернулася про надання такої допомоги, з одночасним роз'ясненням порядку оскарження рішення про відмову в наданні безоплатної вторинної правової допомоги.

Безоплатна вторинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя.

Відповідно статті 59 Конституція України [6] передбачає, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених

законом, така допомога надається безоплатно. Для забезпечення права на захист від обвинувачення в Україні діє адвокатура.

Відповідно до статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [5] та відповідно до інших законів України право на безоплатну вторинну правову допомогу мають такі категорії осіб:

- особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб - на всі види правових послуг, передбачені частиною другою статті 13 Закону;

- діти сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї – на всі види правових послуг, передбачені частиною другою статті 13 Закону;

- особи, до яких застосовано адміністративний арешт, – на правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 Закону;

- підозрювані у вчиненні злочину особи, які затримані органами дізнання та слідства, – на правову послугу, передбачену пунктом 1 частини другої статті 13 Закону;

- особи, до яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, – на правову послугу, передбачену пунктом 1 частини другої статті 13 цього Закону. Така допомога надається протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання. У разі якщо суд прийняв рішення про тримання особи під вартою, безоплатна правова допомога надається, якщо така особа належить до однієї з категорій осіб, зазначених у пунктах 1 і 2 частини першої статті 14 Закону;

- особи, у справах яких відповідно до положень Кримінально-процесуального кодексу України участь захисника є обов'язковою, – на правову послугу, передбачену пунктами 1, 3 частини другої статті 13 Закону;

- особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців», – на всі види правових послуг, передбачені частиною

другою статті 13 Закону, до моменту прийняття рішення про надання статусу біженця та у разі, якщо особа оскаржує рішення щодо статусу біженця;

- ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, – на правові послуги, передбачені пунктами 1–3 частини другої статті 13 Закону, стосовно питань, пов'язаних з їх соціальним захистом;

- особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, – на правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 Закону, протягом розгляду справи в суді;

- особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, – на правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 Закону, протягом розгляду справи в суді;

- особи, реабілітовані відповідно до законодавства України, – на правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 Закону, стосовно питань, пов'язаних з реабілітацією.

Право на безоплатну вторинну правову допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу [7, с. 32].

Враховуючи досвід зарубіжних країн, в яких давно діють програми безоплатної правової допомоги, дозволяє вести мову про відсутність одноманітності в системах оцінки їх якості. У кожному випадку система оцінки розробляється окремо, на основі конкретних цілей і завдань тієї програми, реалізацію якої планують оцінювати. Таким чином, неможливо автоматично запозичувати і використовувати готові алгоритми та шаблони для оцінки створюваних у нашій державі програм безоплатної правової допомоги. Проте наявний досвід показує, що ефективні системи

оцінки відповідають, як правило, одним і тим же основним принципам і ці принципи мають стати орієнтирами для розробників систем оцінки програм безоплатної правової допомоги в Україні. Одним із принципів оцінки якості безоплатної правової допомоги доцільно визнати принцип релевантності системи оцінки цілям і завданням оцінюваної діяльності. У цьому випадку необхідно відповісти на запитання, яким конкретно цілям має відповідати програма безоплатної правової допомоги.

Варто наголосити наступне, що для всіх видів правової допомоги має бути єдина система принципів, а її складовими повинні бути такі принципи: законності; компетентності і добросовісності; незалежності; превентивності; недопустимості конфлікту інтересів; конфіденційності. У разі порушення хоча б одного із названих принципів правова допомога повинна визнаватися неякісною, а суб'єкт надання правової допомоги має відшкодувати збитки.

На сьогоднішній день з'явилися нові вразливі категорії осіб, які гостро потребують безоплатної правової допомоги, але право на неї за законом, прийнятим ще 2011 р., не мають. Серед них – внутрішньо переміщені особи та учасники АТО, які доки не отримали відповідного статусу і мають проблеми з оформленням цього статусу, а також – малозабезпечені. Також доцільно розширити критерій малозабезпеченості, який би надавав право на безоплатну правову допомогу за рахунок держави у випадках, коли доходи особи менші двох прожиткових мінімумів, особливо це стосується пенсіонерів. Відповідний законопроект внесено до Верховної Ради України за реєстраційним № 3044 від 07.09.2015 р. [8].

Як влучно наголошує Вільчик Т. Б., напрямами вдосконалення системи безоплатної правової допомоги в Україні є: 1) розширення кола осіб, які мають право на отримання безкоштовної юридичної допомоги; 2) розширення переліку випадків надання безоплатної правової допомоги у межах державної системи безоплатної правової допомоги; 3) створення процедур надання безоплатної правової допомоги в екстреному порядку. Наприклад, в екстреному порядку безоплатної правової допомоги можуть отримати постраждалі від пожеж і стихійних лих, катастроф, терористичних актів. Крім того, можливе складання списків адвокатів, які повинні бути доступні 24 години на добу

(за прикладом Нідерландів), що є важливим в першу чергу по кримінальних справах; 4) спрощення порядку перевірки та посвідчення права на отримання безоплатної правової допомоги; 5) більш широке використання можливостей інформування громадян, які мають право на безоплатну правову допомогу, про можливості отримання допомоги та порядок звернення за нею. Зокрема, Центри можуть укладати угоди про сприяння у поширенні інформації про безоплатної правової допомоги з судами, органами влади, службами соціального захисту, медичними установами та іншими структурами; 6) введення системи страхування ризику при наданні БПД; 7) встановлення взаємозв'язку безоплатних юридичних послуг та інших видів соціальної допомоги з тим, щоб забезпечити особам комплексну підтримку; 8) розвиток співпраці між суб'єктами державної та недержавної систем безоплатної правової допомоги: слід передбачити більш широку участь в програмі безоплатної правової допомоги громадських організацій та юридичних клінік вищих навчальних закладів, розвиток програми самодопомоги (підготовки громадян до самостійного представництва своїх інтересів у суді); 9) модернізація програми безоплатної правової допомоги у зв'язку з розвитком інформаційних технологій [9, с.39].

Слід наголосити, що отримання послуг через мережу Інтернет стає все більш популярним серед українців: за 9 місяців 2015 р. 1436 громадян отримали допомогу юристів через інтернет-сервіси порталу «Правовий простір», а у 2014 р. за онлайн-консультацією адвокатів зверталися 30–50 людей щомісяця, кожного літнього місяця 2015 р. – майже 300 осіб. З осені кількість звернень громадян ще збільшилась: у вересні в чат звернулось 422 особи [10].

Українська система правової допомоги передбачає широке коло осіб, які можуть отримати безоплатну правову допомогу у кримінальному провадженні, а також у разі адміністративного затримання та арешту, тим сприяючи широкому доступу до правосуддя та забезпечуючи ефективніший захист прав людини. Особи, які мають право на безоплатну правову допомогу, у змозі скористатися численними правовими послугами. Такий великий обсяг безоплатної правової допомоги є вельми позитивним моментом. Той факт, що первинна правова допомога (в основному правові консультації та складання не процесуальних документів)

також є доступною і в кримінальних справах, означає, що особи можуть отримувати консультації на всіх етапах. Не менш важливою є доступність правової допомоги після ухвалення вироку та під час виконання покарання. Особа, свобода якої обмежена (затримана в межах кримінального провадження або провадження у справах про адміністративні правопорушення; до якої застосовано тримання під вартою як запобіжний захід тощо), має право на отримання безоплатної правової допомоги з моменту затримання. Законодавство не встановлює у прямій формі, що «з моменту затримання» означає до першого допиту, але це можна зрозуміти із системного тлумачення низки правових норм. Забезпечення раннього доступу до адвоката також є пріоритетом для системи безоплатної правової допомоги в Україні. Однак схоже, що, як і раніше, спостерігаються випадки, коли органи, які здійснюють затримання, не сповіщають про нього центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, і що досі використовуються різні прийоми для уникнення обов'язкового залучення адвоката. Необхідні узгоджені зусилля всіх суб'єктів кримінальної юстиції для забезпечення в Україні дієвого раннього доступу до адвоката будь-якому підозрюваному чи обвинуваченому [9, с. 38].

Встановлення, чи має особа право на отримання правової допомоги у кримінальному провадженні, є простим, коли підозрювані затримані або перебувають під вартою, але в інших ситуаціях це, здається, досить складно здійснити у двох аспектах. По-перше, це буває складним щодо тих, хто не перебуває під вартою і хто потребує правової допомоги під час кримінального провадження, і, по-друге, щодо тих, кого було затримано (взято під варту) і потім звільнено, оскільки не зовсім зрозуміло, чи надаватиметься правова допомога до остаточного вирішення справи в суді. Особи можуть оскаржувати різні рішення стосовно правової допомоги, а також дії чи бездіяльність посадових осіб та працівників, які порушують порядок та строки розгляду запитів про надання правової допомоги. Однак у Законі України «Про безоплатну правову допомогу» [5], ухваленому 2 червня 2011 р., відсутні положення про конкретні строки та порядок оскарження рішень щодо надання правової допомоги.

Система правової допомоги зробила важливі кроки у підвищенні обізнаності про право на правову допомогу. Інформацію

про правову допомогу розміщено на веб-сайтах та широко рекламується у ЗМІ. Однак цього не достатньо. Потрібна стратегія для підвищення обізнаності серед громадськості. Особливо важливим є співробітництво з іншими зацікавленими сторонами, насамперед поліцією, органами прокуратури і судами.

На підставі аналізу «Оцінки потреб громадян у доступі до правової допомоги», здійсненої Інститутом «Право суспільних інтересів», можна зробити висновок, що в процесі такої конкретизації, як правило, відбувається невинуватене спрощення цілей і завдань, а саме доступність зводиться до створення точок надання юридичних допомоги та нарощування обсягу надаваних послуг [11]. Без особливої уваги залишаються питання інформованості громадян про можливості отримати правову допомогу, складності у проходженні процедури перевірки права на отримання допомоги, специфічні обмеження у мобільності ряду вразливих груп та ін. Так, бездоганна юридична робота може призводити до відсутності результату, якщо не враховувати особливості конкретних одержувачів допомоги (наприклад, надання юридичної допомоги хворим або літнім людям, яким досить складно сприймати юридичну інформацію, а значить, складно слідувати рекомендаціям юристів, отримувати користь з роботи правового сервісу). Крім того, складний і заплутаний процес отримання необхідних документів може стати основним чинником, що знижує ефективність усієї програми.

Система оцінки якості програм безоплатної правової допомоги повинна враховувати не тільки роботу адвокатів, але також приділяти увагу одержувачам цієї допомоги, різним організаційним аспектам, що впливає на доступ до такої допомоги. Одним із принципів оцінки якості безоплатної правової допомоги доцільно визнати принцип релевантності системи оцінки цілям і завданням оцінюваної діяльності, який передбачає оцінку конкретних практичних умов і обставини, що ускладнюють доступ до безоплатної правової допомоги, або, навпаки, полегшують його (інформованість громадян про можливості отримати правову допомогу, складності у проходженні процедури перевірки права на отримання допомоги, специфічні обмеження у мобільності ряду уразливих груп та ін.).

Меморандум про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Міністерством юстиції України у сфері на-

дання безоплатної правової допомоги, який був підписаний у 2013 р., зобов'язав НААУ і державу в особі Мін'юсту підтримувати подальший розвиток системи безоплатної правової допомоги як цілісної інституції, яка забезпечує справедливе правосуддя у державі, керованій правом.

У підпункті 2.1 пункту 2 Меморандуму визначено основні сфери співпраці сторін:

- інформаційна взаємодія;
- дотримання гарантій адвокатської діяльності та захист професійних прав адвокатів;
- розроблення, затвердження та впровадження стандартів якості надання безоплатної правової допомоги;
- моніторинг та оцінювання якості надання адвокатами безоплатної правової допомоги;
- підвищення кваліфікації адвокатами.

Основним у Меморандумі є зосередження уваги на заходах з контролю якості, держава повинна розробити схему правової допомоги, яка має необхідні гарантії забезпечення того, що призначення адвокатів для надання правової допомоги не є звичайною формальністю, а робиться задля надання ними ефективного захисту тим, хто потребує правової допомоги [12].

З іншої сторони, як слушно зауважив П. М. Рабінович, «...видається надмірним применшення ролі нашої юридичної освіти як такої, яка начебто сама по собі не забезпечує належного рівня професійності й не гарантує якості пропонованих юристом послуг, та «возвеличення» кваліфікованості будь-якого адвоката, котрий теж є «продуктом» тієї ж системи юридичного навчання. Якщо вітчизняна юридична освіта з її науковим підґрунтям і неабиякими державними капіталовкладеннями не є такою гарантією, а відповідний диплом державного зразка ще не є достатнім доказом професійності його власника, то й цінність свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю навряд чи буде більшою (зокрема тому, що питання кваліфікаційного іспиту для юриста, який виявив бажання стати адвокатом, не виходять за рамки навчального плану вузівської підготовки юриста (тобто фахівця у галузі права). У будь-яких середовищах професійних юристів завжди є як висококваліфіковані, так і недостатньо кваліфіковані фахівці» [13, с. 7].

Виходячи з досвіду країн ЄС, від розвиненої програми безоплатної правової допомоги очікується: 1) забезпечення реального доступу до правосуддя для тих, хто потребує цього і не може вирішити цю проблему власними силами; 2) надання юридичних послуг належної якості; 3) скоординованість дій суб'єктів надання безоплатної правової допомоги між собою і з іншими структурами, від яких залежить загальна ефективність програми. Вважаємо, що розвиток саме цих компонентів програм безоплатної правової допомоги повинен піддаватися моніторингу.

Варто відзначити, що Україні в цьому питанні дійсно вдалося досягти чимало. Так, у лютому – червні 2016 р. Рада Європи в межах проекту «Подальша підтримка реформи кримінальної юстиції в Україні» (фінансованого урядом Данії) провела оцінювання системи безоплатної правової допомоги в Україні у світлі стандартів та передового досвіду Ради Європи. Оцінювання, що охоплює безоплатну вторинну правову допомогу в кримінальних справах та у випадках адміністративного затримання й арешту, включало надання рекомендацій щодо подальшого підвищення доступності та якості правової допомоги шляхом вдосконалення правового поля і практики правозастосування.

За висновками оцінювання, українська система безоплатної правової допомоги включає чималий перелік осіб, які мають право на отримання такої допомоги, відтак забезпечує широкий доступ до правосуддя та захист прав людини. Особи, котрі мають право на таку допомогу, можуть скористатися цілою низкою правових послуг, що також є великим позитивним моментом. Однак рекомендовано вдосконалити нормативну базу таким чином, щоб вона містила чітке визначення осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу, була простішою та більш зрозумілою для таких осіб.

При цьому в оцінюванні підкреслюються переваги системи призначення адвокатів, запровадженої ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» [5]. Ця нова система, як визначило оцінювання, значно підвищила незалежність адвокатів, які надають безоплатну допомогу, розірвавши небезпечні зв'язки між поліцією, органами розслідування, судами з одного боку та адвокатами з іншого. Для забезпечення більшої прозорості та ясності рекомендовано, щоб правила призначення адвокатів для надання безоплатної допомоги та розподілу справ між ними були розро-

блені й опубліковані в кожному регіональному центрі з надання безоплатної правової допомоги.

В Європі дедалі більшу увагу приділяють забезпеченню належної якості правової допомоги. В Україні для цього є відповідна нормативна база. Проте рекомендовано посилити механізми контролю якості, зокрема, шляхом розширення норм, які закріплюють стандарти якості правової допомоги, частішого проведення спостережень за роботою адвокатів у суді та опитувань клієнтів, запровадження механізмів незалежної фахової оцінки.

Серед іншого, є також недоліки, пов'язані зі збором та аналізом даних, статистики в українській системі кримінальної юстиції. Зокрема, брак загальних показників та належного обміну інформацією між різними органами. У цій частині рекомендовано розвивати електронний обмін даними між відповідними органами для забезпечення більшої узгодженості у провадженнях, їх ефективності та кращого захисту прав людини. Запровадження всебічної внутрішньої електронної системи управління інформацією рекомендовано як ключовий елемент загальної адміністративної ефективності системи безоплатної правової допомоги.

«За кілька останніх років Міністерству юстиції вдалося побудувати в Україні ефективну систему безоплатної правової допомоги населенню та створити законодавче поле, яке повністю відповідає високим стандартам доступу до правової допомоги, закладеним в Європейській конвенції з прав людини. В Україні дійсно створюється ефективна система захисту прав людини, яка стала одним із головних елементів реформи Міністерства юстиції. Міністерство юстиції почало виконувати свої основні функції: просвітницьку роботу, захист прав громадян і забезпечення справедливості. Мені приємно констатувати, що система безоплатної правової допомоги в Україні відбулася. Це одна з найбільш ефективних систем на теренах Європи, яка повністю відповідає стандартам доступу до правової допомоги, закладеним в Європейській конвенції з прав людини», – зазначає міністр юстиції України П. Петренко [14].

В усякому разі необхідно пам'ятати, що надання безоплатної правової допомоги має розглядатися не як акт благодійності щодо незабезпечених, а як зобов'язання, покладене на суспільство в цілому. При цьому кожна особа має бути наділена правом на необхідну безоплатну правову допомогу адвоката в судовому

провадженні, будучи, наскільки це можливо, вільною у виборі кваліфікованого захисника. Водночас відповідальність за фінансування безоплатної правової допомоги має бути покладена на державу [15].

Таким чином, варто звернути увагу, що відсутність чіткого переліку суб'єктів правової допомоги в Україні ускладнює реалізацію приписів чинного законодавства, що призводить до проблем реалізації прав та законних інтересів осіб, що мають право на отримання правової допомоги за рахунок держави та реалізації механізму надання такої допомоги уповноваженими суб'єктами. З'ясування кола суб'єктів безоплатної правової допомоги має велике значення, як для теоретичних розробок, так і для практичної діяльності.

Список використаних джерел

1. Польська М. О. Суб'єкти відносин безоплатної правової допомоги в Україні / М. О. Польська // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – № 2 (99). – 2016. – С. 76–85.
2. Миронов А. Л. Реализация конституционного права человека и гражданина на получение квалифицированной юридической помощи при осуществлении правосудия: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата юридических наук: спец. 12.00.02; 12.00.11 «Конституционное право; муниципальное право» / А. Л. Миронов. – М., 2009. – 25 с.
3. Белик В. Н. Правовые аспекты реализации конституционного права на квалифицированную юридическую помощь / В. Н. Белик // Закон России: опыт, анализ, практика. – 2009. – № 7. – С. 106–109.
4. Джуська А. В. Конституційне право особи на правову допомогу: методологія дослідження / А. В. Джуська // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 3. – С. 38–43.
5. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» // Відомості Верховної Ради України від 08.07.2011 року – № 3671-VI.
6. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 2009. – 80 с.
7. Порядок надання безоплатної первинної правової допомоги: Рогатинським районним управлінням юстиції Івано-Франківської області методичні рекомендації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obljustif.gov.ua/wp-content/uploads/2013/08/7>.
8. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо спрощення доступу до безоплатної правової допомоги та підвищення якості її надання № 3044 від 07.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56391.

9. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Т. Б. Вільчик; наук. конс. І. Є. Марочкін; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 40 с.
10. Безоплатна правова допомога в Україні. Інформаційний дайжест. – № 10 (6). – 2015. – с. 44 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ulaf.org.ua/wpcontent/uploads/2015/11/Daydzhest-BPD----10.pdf>
11. Новикова А. Є. Оценка и обеспечение программ бесплатной юридической помощи / А. Є. Новикова, О. С. Шелепова // Закон. – 2012. – ноябрь // Закон ru: первая соц. сеть для юристов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://igzakon.ru/magazine295>
12. Меморандум про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Міністерством юстиції України у сфері надання безоплатної правової допомоги. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0021323-13>
13. Рабінович П. Захист прав і правова допомога: проблеми конституційно-судової інтерпретації / П. Рабінович, Д. Гудима, В. Гончаров // Юридичний вісник України. – 2013. – № 13. – С. 6–7.
14. БВПД: оцінювання завершено, висновки зроблено... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/publications/events/bvpd-ocinyuvannya-zaversheno-visnovki-zrobleno.html>
15. Яновська О.Г. Європейські стандарти надання безоплатної правової допомоги в кримінальному судочинстві: проблеми реалізації в Україні // О. Г. Яновська / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 6–1. – Т. 2.

Розділ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ОСОБИ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

3.1. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ОСОБИ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Конституція України заклала підвалини становлення інституту безоплатної правової допомоги, а в редакції Основного Закону від 2 червня 2016 року ст. 59 кожному гарантується право на професійну правничу допомогу, яка у випадках, передбачених законом, надається безоплатно.

Для реалізації цього конституційного припису було прийнято Закон України від 2 червня 2011 року № 3460 «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон України «Про безоплатну правову допомогу»), який передбачає надання безоплатної правової допомоги двох видів: безоплатної первинної правової допомоги (ст. 7 цього Закону) та безоплатної вторинної правової допомоги (ст. 13 цього Закону).

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», безоплатна первинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Безоплатна первинна правова допомога включає такі види правових послуг як надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

З огляду на викладене, особа, яка відповідно до цивільного процесуального законодавства звертається до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, може скористатися правовими послугами, які склада-

ють безоплатну первинну правову допомогу, лише в частині надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги або іншими видами правових послуг (запитів для отримання необхідної інформації) для підготовки позову. У свою чергу, підготовка позову до суду в рамках первинної правової допомоги неможлива, оскільки позов є процесуальним документом.

Стаття 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» закріплює визначення безоплатної вторинної правової допомоги як виду державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає такі види правових послуг як захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру. До речі, вже у 2012 році ст. 12 «Право на правову допомогу» ЦПК України була доповнена ч. 2 такого змісту «Безоплатна правова допомога надається в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги» (Закон України від 6 листопада 2012 року № 5477 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу»).

Слід зауважити, що не дивлячись на прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» у 2011 році, з того часу в ньому було застереження щодо набуття чинності положень про безоплатну вторинну правову допомогу – поетапно після початку діяльності центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Указані центри Міністерство юстиції України утворює до 1 січня 2013 року при головних управліннях юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі. А з 1 січня 2013 року Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги забезпечують надання правової допомоги особам, зазначеним у п. п. 3 – 7 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

До зазначених суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу відносяться особи, до яких застосовано адміністративне затримання; особи, до яких застосовано адміністративний арешт; підозрювані у вчиненні злочину особи, які затримані органами дізнання та слідства; особи, до яких як запобіжний захід

обрано взяття під варту; особи, у справах яких відповідно до положень Кримінально-процесуального кодексу України участь захисника є обов'язковою. Як бачимо, перелічені суб'єкти – це особи, яким безоплатна вторинна правова допомога надається в рамках адміністративного чи кримінального провадження.

Для усіх інших суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу (тобто фактично тих, хто може звернутися до суду за захистом своїх прав в порядку цивільного судочинства) містилося застереження, що вони могли б скористатися такою допомогою лише з 1 січня 2014 року. Утім, Законом України від 28 січня 2014 року № 733 «Про внесення зміни до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо відтермінування набрання чинності положеннями пункту 6 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» цей строк було замінено на 1 січня 2015 року, а Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1697 «Про прокуратуру» ще відтерміновано до 1 липня 2015 року.

Тобто, лише з 1 липня 2015 року своє конституційне право на безоплатну правову допомогу у формі здійснення представництва інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами та складення документів процесуального характеру могли реалізувати такі категорії осіб:

- особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб;

- діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів;

- внутрішньо переміщені особи;

- громадяни України, які звернулися із заявою про взяття їх на облік як внутрішньо переміщених осіб, – з питань, пов'язаних з отриманням довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, до моменту отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи;

– особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», з моменту подання особою заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту в Україні, до прийняття остаточного рішення за заявою, а також іноземців та осіб без громадянства, затриманих з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення, з моменту затримання;

– ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань;

– особи, які перебувають під юрисдикцією України і звернулися для отримання статусу особи, на яку поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – до моменту прийняття рішення про надання такого статусу;

– особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, протягом розгляду справи в суді;

– особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, протягом розгляду справи в суді;

– особи, реабілітовані відповідно до законодавства України, стосовно питань, пов'язаних з реабілітацією;

– право на безоплатну вторинну правову допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

Для підтвердження належності до однієї з вищезазначених груп населення особа повинна надати відповідний документ згідно з ч. 4 ст. 18 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», примірний перелік яких закріплений в Методичних рекомендаціях щодо організації надання безоплатної вторинної правової

допомоги місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги, затверджених наказом Координаційного центру з надання правової допомоги від 26 червня 2015 року № 160.

На нашу думку, окремо слід зупинитися на порядку подання звернень про надання безоплатної вторинної правової допомоги дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітьми, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Так, згідно зі ст. 18 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», звернення про надання одного з видів правових послуг, що стосуються дітей, подаються їх законними представниками за місцем фактичного проживання дитини або її законних представників незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи.

Разом із цим, на практиці може скластися ситуація, коли дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, потребує безоплатної вторинної правової допомоги, але її батьки, які є законними представниками, не бажають звертатися разом з дитиною до центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

До речі, ч. 2 ст. 29 ЦПК України взагалі передбачає можливість неповнолітньої особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність якої обмежена, особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Проте, суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена.

Таким чином, застереження у ст. 18 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» про законних представників як єдиних можливих суб'єктів звернення про надання одного з видів правових послуг, що стосуються дітей, обмежує право останніх на отримання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному процесі.

У контексті розгляду питання про надання безоплатної вторинної правової допомоги в цивільному процесі, зауважимо, що ч. 1 ст. 12 ЦПК України закріплено право на правову допомогу, яка надається адвокатами або іншими фахівцями у галузі права в по-

рядку, встановленому законом, лише для осіб, які беруть участь у справі. До цієї категорії осіб, відповідно до ст. 26 ЦПК України віднесені: у справах позовного провадження – сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб; у справах наказного та окремого провадження – є заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники; у справах про оскарження рішення третейського суду та про видачу виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду – учасники третейського розгляду, особи, які не брали участі у справі, у разі якщо третейський суд вирішив питання про їх права і обов'язки, треті особи, а також представники цих осіб.

Передбачена Законом України «Про безоплатну правову допомогу» можливість суб'єкта на безоплатну вторинну правову допомогу користуватися такою правовою послугою як представництво інтересів в судах у цивільному процесі кореспондується зі ст. 38 ЦПК України, якою передбачена можливість участі у цивільній справі представника.

Згідно зі ст. 40 ЦПК України представником у суді може бути адвокат або інша особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність і належно посвідчені повноваження на здійснення представництва в суді, за винятком осіб, визначених у ст. 41 ЦПК України. Повноваження представника у цивільному процесі підтверджуються довіреністю (ст. 42 ЦПК України).

Слід зазначити, що в ЦПК України окремо зазначені вимоги до посвідчення довіреності фізичної особи, яка є суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу. Така довіреність може бути посвідчена посадовою особою органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги (ч. 2 ст. 42 ЦПК України), а повноваження адвоката як представника можуть також посвідчуватись ордером, дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, або договором (ч. 4 ст. 42 ЦПК України).

Повноваження представника суб'єкта права на безоплатну вторинну правову допомогу в цивільному процесі аналогічні повноваженням представника будь-якої іншої категорії осіб. Так, відповідно до ч. 1 ст. 44 ЦПК України представник, який має повноваження на ведення справи в суді, може вчиняти від імені особи, яку він представляє, усі процесуальні дії, що їх має право вчиняти ця особа.

Як справедливо зазначають науковці, цивільне процесуальне (судове) представництво – це правовідносини, в силу яких одна особа (представник) виконує на підставі повноваження, яке видане йому законом, статутом, положенням чи договором, процесуальні дії у цивільному судочинстві в інтересах іншої особи (довірителя), які спрямовані на захист порушених, оспорюваних і невизнаних прав та інтересів іншої особи, державних чи суспільних інтересів, у результаті чого у представника виникає комплекс процесуальних прав та обов'язків [1, с. 201–202].

Слід також звернути увагу, що в ЦПК України ст. 56 передбачена можливість участі в цивільному процесі особи, яка надає правову допомогу. Так, правову допомогу може надавати особа, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги. Разом із цим, аналіз повноважень такого учасника цивільного процесу свідчить, що особа, яка надає правову допомогу відповідно до ст. 56 ЦПК України не є процесуальним представником особи і не володіє всіма правами представника, закріпленими ст. 44 ЦПК України.

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що особа, яка отримує безоплатну вторинну правову допомогу, в цивільному процесі, є довірителем своїх процесуальних прав і обов'язків визначеному Центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги представників.

Список використаних джерел

1. Цивільний процес України: академічний курс: підручник / за ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. – 848 с.
2. Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесах та представництва у кримінальному процесі, затверджені рішенням Ради адвокатів України від 23 вересня 2017 року № 219 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/files/2017-09-23-r-zne-219_unba.pdf.
3. Артем'єва Н. Суб'єкти, які надають безоплатну правову допомогу у цивільному судочинстві України // Підприємництво, господарство і право. – 2018. – № 4. – С. 5–10.
4. Волкова Н. В. Деякі питання участі адвоката як представника у цивільному процесі / Н. В. Волкова // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін та ін.; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». – Одеса: Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 66. – С. 328–333.

3.2. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ОСОБИ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

Закріплення визначення «права на безоплатну правову допомогу» відбулося на рівні Закону України від 02 червня 2011 року № 3460 «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон України «Про безоплатну правову допомогу»), прийняття якого позитивно сприймалося як правозахисниками та практикуючими юристами, так і дослідниками з різних галузей права. Значний масив наукової літератури з проблематики запровадження інституту безоплатної правової допомоги, опублікованої до прийняття вказаного закону, а також наукові доробки авторів, в тому числі на рівні дисертаційних досліджень [1; 2; 3], після його прийняття, свідчить про актуальність та своєчасність розв'язання питання реалізації конституційного права особи на безоплатну правову допомогу.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» правова допомога – це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення, а безоплатна правова допомога – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел (п. 1 ч. 1 ст. 1 указанного Закону).

У свою чергу, згідно зі ст. 3 Закону, що розглядається, право на безоплатну правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу».

Зауважимо, що у зв'язку з ухваленням змін до Конституції України від 2 червня 2016 року, виникла певна термінологічна неузгодженість між нормами розглядуваного Закону та конституційними приписами. Так, ст. 59 Конституції України в редакції від 2 червня 2016 року декларує, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Як бачимо, в Основному Законі України використаний інший термін «професійна правнича допомога». Якщо з точки зору філології різниці між термінологічними зворотами «правова допомога» та «правнича допомога» може й немає (тим більш слушним є питання: навіщо запроваджувати новий синонімічний термін), то з точки зору повноти та точності тлумачення правових норм можуть виникнути труднощі. Конституція України передбачає, що професійна правнича допомога у випадках, передбачених законом, надається безоплатно. Проте в Україні наразі відсутні закони, якими би передбачалося надання професійної правничої допомоги, в тому числі безоплатно.

Так, в Законі України від 5 липня 2012 року № 5076 «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» мова йде про надання правової допомоги, а в вищезазначеному Законі України від 02 червня 2011 року № 3460 «Про безоплатну правову допомогу» цілком очевидно мова йде про безоплатну правову допомогу. Крім цього, наприклад, за допомогою кримінально-правових засобів охороняється від злочинних посягань діяльність захисника чи представника особи, пов'язана з наданням ними правової допомоги (ст.ст. 397 – 400 КК України). В КУпАП серед прав особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, а також прав потерпілого, закріплено право при розгляді справи користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги (ст. 268, ст. 269).

Таким чином, можна казати про певну неузгодженість між положеннями Конституції України та законами України, яка виникла, ймовірно, через неуважність та недотримання правил законодавчої техніки законодавцем, але може привести к ускладненням при реалізації права особи на безоплатну правову допомогу. Як слушно відмічає Н.В. Хмелевська характеристика, обсяг, зміст та й сама сутність поняття «правова допомога» носять не лише теоретичний, а й практичний характер, оскільки вона має важливе значення як для визначення змісту суб'єктивного права осіб на правову допомогу, так і для забезпечення останньої адвокатами. Від позиції конкретного правозастосовувача щодо тлумачення цього поняття буде залежати можливість реалізації права осіб на правову допомогу [2, с. 2].

Реалізація права особи на безоплатну правову допомогу в адміністративному процесі носить багатовекторний характер,

з урахуванням того, що адміністративний процес, по суті, включає три види процесуальної діяльності: управлінський, адміністративно-деліктний та адміністративно-судовий.

З урахуванням наведеного пропонуємо розглянути реалізацію права особи на безоплатну правову допомогу в адміністративно-деліктному процесі (у справах про адміністративні правопорушення) та в адміністративно-судовому процесі (при розгляді й вирішенні адміністративним судом публічно-правових спорів, учасниками яких є суб'єкти державно-владних повноважень, фізичні та юридичні особи).

З огляду на те, що адміністративно-правові заборони присутні майже в усіх сферах нашого життя, ймовірність їхнього порушення досить велика. Так, у 2015 році було порушено 2 218 973 адміністративних справ, в яких винесено рішення щодо 2 141 151 осіб, а до 1 984 645 було застосовано адміністративне стягнення [4, с. 8–9]. Отже значна кількість громадян не просто спілкується з правоохоронними органами, а може потребувати правової допомоги під час провадження у справах про адміністративні правопорушення.

З огляду на позиції дослідників, провадження у справі про адміністративне правопорушення можна визначити як регламентовані адміністративно-правовими нормами дії уповноважених органів (посадових осіб) спрямовані на розгляд справи по суті та прийняття відповідного рішення.

На нашу думку, можливість надання безоплатної правової допомоги в адміністративно-деліктному процесі забезпечує права, свободи та законні інтереси учасників провадження у справах про адміністративні правопорушення, особливо особи, яка приймається до адміністративної відповідальності.

Закон України «Про безоплатну правову допомогу» передбачає надання безоплатної правової допомоги двох видів: безоплатної первинної правової допомоги (ст. 7 цього Закону) та безоплатної вторинної правової допомоги (ст. 13 цього Закону).

Так, відповідно до ст. 7 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», безоплатна первинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування,

посадових і службових осіб. Безоплатна первинна правова допомога включає такі види правових послуг як надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Згідно зі ст. 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» безоплатна вторинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, яка включає такі види правових послуг як захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру.

З урахуванням наведеного пропонуємо розглянути реалізацію права особи на безоплатну вторинну правову допомогу (у формі здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами та складення документів процесуального характеру) у провадженні у справах про адміністративні правопорушення.

Відповідно до положень КУпАП учасниками провадження у справах про адміністративні правопорушення є:

- органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення (ст. 213 КУпАП): 1) адміністративні комісії при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад; 2) виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад та їх посадовими особами, уповноваженими на те КУпАП; 3) районні, районні у місті, міські чи міськрайонні суди (судді), а у випадках, передбачених КУпАП, місцеві адміністративні та господарські суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди та Верховний Суд України; 4) органи Національної поліції, органи державних інспекцій та інші органи (посадові особи), уповноважені на те КУпАП;

- особи, які мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення (ст. 255 КУпАП);

– особи, які мають право застосовувати заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення (глава 20 КУпАП);

– особа, яка притягається до адміністративної відповідальності (ст. 268 КУпАП);

– потерпілий (ст. 269 КУпАП);

– законні представники та представники (ст. 270 КУпАП);

– захисник (ст. 271 КУпАП);

– свідок (ст. 272 КУпАП);

– експерт (ст. 273 КУпАП);

– перекладач (ст. 274 КУпАП);

– прокурор (ст. 7 та 250 КУпАП).

Цілком очевидно, що з перелічених осіб правом безоплатної вторинної правової допомоги можуть скористатися такі учасники провадження як: особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілий та свідок, у випадку, якщо ці особи є суб'єктами права на безоплатну вторинну правову допомогу згідно зі ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу». З огляду на перелік суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу у вказаній статті Закону учасники провадження у справах про адміністративні правопорушення можуть реалізувати свої права на безоплатну вторинну правову допомогу якщо вони відносяться до таких категорій осіб:

– особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб;

– діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів;

– внутрішньо переміщені особи;

– громадяни України, які звернулися із заявою про взяття їх на облік як внутрішньо переміщених осіб, – з питань, пов'язаних з отриманням довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, до моменту отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи;

- особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», з моменту подання особою заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту в Україні, до прийняття остаточного рішення за заявою, а також іноземці та особи без громадянства, затримані з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення, з моменту затримання;

- ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань;

- особи, які перебувають під юрисдикцією України і звернулися для отримання статусу особи, на яку поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – до моменту прийняття рішення про надання такого статусу;

- право на безоплатну вторинну правову допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

Зауважимо, що у вказаній статті Закону України «Про безоплатну правову допомогу» виокремлені такі категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, як: особи, до яких застосовано адміністративне затримання, та особи, до яких застосовано адміністративний арешт.

Відповідно до ст. 260 КУпАП «Заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення» адміністративне затримання особи допускається у випадках прямо передбачених законами України:

- з метою припинення адміністративних правопорушень, коли вичерпано інші заходи впливу,
- встановлення особи,
- складення протоколу про адміністративне правопорушення у разі неможливості складення його на місці вчинення правопорушення, якщо складення протоколу є обов'язковим,

– забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ та виконання постанов по справах про адміністративні правопорушення.

У свою чергу, адміністративний арешт – це вид адміністративного стягнення (як міри відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами).

Слід відмітити, що в КУпАП лише в ст. 268 КУпАП «Права особи, яка притягається до адміністративної відповідальності» зазначено, що особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право, у тому числі, при розгляді справи користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Тобто, Законом України «Про безоплатну правову допомогу» передбачено право особи на вторинну безоплатну правову допомогу при адміністративному затриманні та адміністративному арешті, а в КУпАП у відповідних статтях, указане право особи не закріплено. Відповідно, не закріплений чітко і обов'язок посадової особи, яка здійснює указані заходи, повідомити особу про її право на безоплатну вторинну правову допомогу.

Наприклад, в ч. 3 ст. 261 КУпАП «Адміністративне затримання» зазначено, що органи (посадові особи), правомочні здійснювати адміністративне затримання, про кожний випадок адміністративного затримання осіб інформують у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, крім випадків, якщо особа захищає себе особисто чи запросила захисника. Як бачимо, в наведеній нормі чітко не регламентований обов'язок повідомити саме затриманій особі про її право на гарантований законом правовий захист. Як слушно зауважує В. В. Горкава, найважливішою гарантією права особи, щодо якої ведеться провадження у справі про адміністративне правопорушення, є конкретизація обов'язків осіб, які беруть участь у справі, та встановлення порядку їх реалізації. Від якості та повноти закріплення кореспондуючих обов'язків цих осіб залежить не тільки фактична реалізація права особи на захист, а й досягнення цілей і завдань всього

судочинства. Тобто кожному з прав особи, щодо якої здійснюється провадження, відповідає обов'язок посадової особи (уповноваженого органу) забезпечити здійснення цього права [5, с. 53–54].

Крім цього, КУпАП передбачено такий примусовий захід як доставлення порушника (ст. 259). Так, з метою складення протоколу про адміністративне правопорушення в разі неможливості скласти його на місці вчинення правопорушення, якщо складення протоколу є обов'язковим, порушника може бути доставлено в поліцію та інші державні органи. Як бачимо, у наведеній нормі не передбачено обов'язок посадової особи у подальшому скласти ще й протокол про адміністративне затримання. Хоча очевидним є факт обмеження права особи на вільне пересування з моменту початку його доставлення. Тому ми підтримуємо позицію Т. Ф. Весельської, яка вважає, що доставлення є технологічною процедурою, що забезпечує затримання особи з подальшим доставленням до місцезнаходження органу внутрішніх справ, іншого органу, тому виділяти доставлення, як окрему процедуру недоцільно. Оскільки КУпАП не встановлює ніяких процесуальних гарантій при доставленні особи, то гарантії прав особи, яка притягається до адміністративної відповідальності мають бути поширені і на осіб, які піддані доставленню відповідно до статті 259 КУпАП [6, с. 10].

Наведена позиція знайшла своє підтвердження у рішенні Конституційного Суду України від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011 у справі № 1-28/2011 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень ст. 263 КУпАП та п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання). Так, як вважає Конституційний Суд України у ст. 259 КУпАП (доставлення порушника) визначено: мету, з якою здійснюється доставлення порушника – складення протоколу про адміністративне правопорушення в разі неможливості скласти його на місці вчинення правопорушення, якщо складення протоколу є обов'язковим; осіб, уповноважених здійснювати таке доставлення; місця, куди повинен доставлятися порушник. У ч. 8 цієї статті йдеться, що доставлення порушника має бути проведено в можливо короткий строк. Проте у законодавстві не встановлено, яким чином повинен визначатися такий строк і яка допустима максимальна його тривалість. У КУпАП та в інших законодавчих

актах поняття «доставлення» не розкривається. Слово «доставляти» означає перепроводжувати на місце призначення.

На думку Конституційного Суду України, доставлення хоч і відрізняється від адміністративного затримання, однак за своєю суттю є примусовим заходом, пов'язаним з конституційним правом людини на свободу та особисту недоторканність. У зв'язку з наведеним є підстави вважати, що невизначеність у вирішенні питання, пов'язаного з часом доставлення порушника, може призвести до певних зловживань з боку відповідних органів в частині, що стосується встановлення можливого строку обмеження права особи на свободу, який з урахуванням часу доставлення може тривати більше, ніж це визначено в законі [7].

З огляду на викладене, вважаємо, що чітке закріплення у відповідних статтях КУпАП права особи на отримання безоплатної вторинної правової допомоги при адміністративному затриманні або адміністративному арешті, а також обов'язку посадової особи, яка здійснює ці заходи, забезпечити указане право, сприятиме його реалізації. Також, вважаємо за необхідне виключити з КУпАП ст. 259 «Доставлення порушника», що сприятиме, на нашу думку, дотриманню прав особи, в тому числі, права на захист.

Повертаючись до законодавчо закріпленого права особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, права на захист (ст. 268 КУпАП) окреслимо кілька питань, пов'язаних з цим, які потребують свого вирішення на законодавчому рівні.

По-перше, норми КУпАП не містять визначення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. Лише у ст. 256 КУпАП «Зміст протоколу про адміністративне правопорушення» зазначено, що при складенні протоколу особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, роз'яснюються її права і обов'язки, передбачені ст. 268 КУпАП, про що робиться відмітка у протоколі. З чого можна зробити висновок, що законодавець ототожнює особу, щодо якої складається протокол про адміністративне правопорушення, з особою, яка притягається до адміністративної діяльності.

Разом із цим, слід відмітити, що законодавчо передбачені ситуації, коли протокол про адміністративні правопорушення не складається – ст. 258 КУпАП «Випадки, коли протокол про адміністративне правопорушення не складається» (так званий спрощений порядок). Тобто відразу складається постанова

у праві про адміністративне правопорушення. І лише, якщо особа оспорує допущення порушення і адміністративне стягнення, яке на неї накладається, то уповноважена посадова особа зобов'язана скласти протокол про адміністративне правопорушення відповідно до вимог ст. 256 КУпАП, крім випадків притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 185-3 КУпАП, та правопорушень у сфері забезпечення дорожнього руху, у тому числі зафіксованих в автоматичному режимі. Цей протокол є додатком до постанови у справі про адміністративне правопорушення (ч. 5 ст. 258 КУпАП).

Шляхом тлумачення норм КУпАП можна дійти висновку, що у випадках, передбачених ст. 258 КУпАП, порушник (особа, яка притягається до адміністративної відповідальності) має право клопотати про перенесення дати розгляду справи про адміністративне правопорушення у зв'язку з необхідністю залучення до справи захисника (в тому числі, шляхом отримання безоплатної вторинної правової допомоги).

У контексті наведеного цікавою видається пропозиція Я. В. Ващука щодо закріплення права особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, протягом години з моменту прибуття особи, яка законом наділена правом складати протокол про адміністративне правопорушення, чекати прибуття свого особистого адвоката або іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи [8]. Схожі позиції займають О. В. Крикун та В. В. Горкава, які пропонують доповнити КУпАП правом захисника брати участь у провадженні з моменту складання протоколу про адміністративне правопорушення [9; 5, с. 120]. Т. О. Коломоець та Р. В. Сінельник також пропонують доповнити і конкретизувати права захисника в провадженні у справах про адміністративне правопорушення, зокрема, мати з правопорушником конфіденційне побачення до першого пояснення [10, с. 158].

Аналіз наукової літератури так само свідчить про відсутність єдиної позиції науковців щодо врегулювання цього. Так, деякі науковці ототожнюють особу, яка притягається до адміністративної відповідальності, і особу, щодо якої здійснюється адміністративне провадження [11, с. 108], інші – характеризуючи учас-

ників провадження у справах про адміністративні правопорушення лише зазначають права особи, яка притягається до адміністративної відповідальності [12, с. 95; 13, с. 146]. У свою чергу О. В. Крикун, досліджуючи адміністративно-правовий статус учасників проваджень у справах про адміністративні правопорушення, визначає особу, яка притягається до адміністративної відповідальності, як фізичну особу (громадянина України, особу без громадянства або іноземця) або юридичну особу, або посадову (службову) особу, або фізичну особу – суб'єкта підприємницької діяльності, або об'єднання громадян, що вчинила визначене законодавством адміністративне правопорушення і за яке законом передбачено адміністративну відповідальність [9]. З цього випливає, що дослідниця вважає моментом набуття особою розглядуваного статусу час вчинення нею адміністративного правопорушення.

На нашу думку, законодавче закріплення поняття особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, або моменту, з якого особа такою вважається, сприятиме реалізації такою особою свого права на отримання безоплатної вторинної правової допомоги.

По-друге, у ст. 268 КУпАП особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, надається право користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, лише під час розгляду справи про адміністративне правопорушення. Для реалізації цього права на захист постає слушне питання: що слід розуміти під «розглядом справи про адміністративне порушення»?

Підтримуючи домінуючу позицію в адміністративно-правовій науці щодо стадій провадження у справах про адміністративні правопорушення (перша – порушення адміністративного провадження і адміністративне розслідування, друга – розгляд справи про адміністративне правопорушення та винесення у ній постанови, третя – перегляд справи у зв'язку з оскарженням або опротестуванням постанови у справі, четверта – виконання постанови про накладення адміністративного стягнення), зазначимо, що дослідниками докладно вивчені кожна зі стадій провадження [14], з обґрунтованими пропозиціями щодо їх нормативно-правового удосконалення. Слід зауважити, що стадія розгляду

справи про адміністративне правопорушення є найменш дискусійною серед науковців, які підтримують її законодавчо врегульований порядок.

Так, якщо звернутися до норм КУпАП, то ст. 279 КУпАП «Порядок розгляду справи про адміністративне правопорушення» передбачає, що розгляд справи розпочинається з оголошення складу колегіального органу або представлення посадової особи, яка розглядає дану справу. Головуючий на засіданні колегіального органу або посадова особа, що розглядає справу, оголошує, яка справа підлягає розгляду, хто притягається до адміністративної відповідальності, роз'яснює особам, які беруть участь у розгляді справи, їх права і обов'язки. Після цього оголошується протокол про адміністративне правопорушення. На засіданні заслуховуються особи, які беруть участь у розгляді справи, досліджуються докази і вирішуються клопотання.

Зауважимо, що нормами КУпАП (ст. 271) на цій стадії закріплені такі права захисника: право знайомитися з матеріалами справи; заявляти клопотання; за дорученням особи, яка його запросила, від її імені подавати скарги на рішення органу (посадової особи), який розглядає справу, а також мають інші права, передбачені законами України.

У контексті цього, зазначимо, що іншими законами України, зокрема, Законом України «Про безоплатну правову допомогу» (ст. 25), крім права брати участь у розгляді справи про адміністративне правопорушення на підставі доручення Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, закріплені такі права захисника як:

- представляти права і законні інтереси осіб, які потребують безоплатної вторинної правової допомоги, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами на підставі доручення Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги;

- запитувати і отримувати документи та інші матеріали або їх копії, необхідні у зв'язку з наданням безоплатної вторинної правової допомоги в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

- збирати відомості з метою використання їх під час захисту прав і законних інтересів осіб, які мають право на отримання безоплатної вторинної правової допомоги;

– ознайомлюватися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях з необхідними для забезпечення ефективного правового захисту документами, крім тих, що є державною таємницею.

Як бачимо, ці права захисник може реалізувати не лише під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, а на інших стадіях провадження у справах про адміністративні правопорушення. Тобто фактично маємо неузгодженість між законом та КУпАП, оскільки в законі зазначено право особи на представництво інтересів на будь якій стадії провадження, а в КУпАП на участь захисника лише під час розгляду справи.

Вище зазначалося, що в КУпАП (ст. 258) передбачені випадки так званого спрощеного провадження, коли протокол про адміністративне правопорушення не складається, а уповноважений орган (посадова особа) виносить постанову у справі про адміністративне правопорушення, тобто відбувається розгляд справи про адміністративне правопорушення на місці. Тому саме в цьому випадку актуальним є питання забезпечення права особи на захист, в тому числі права особи на отримання безоплатної вторинної правової допомоги, гарантоване їй ст. 268 КУпАП.

Йдеться про те, що ст. 19 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» передбачений порядок розгляду звернень про безоплатну вторинну правову допомогу: у разі звернення особи про надання одного з видів безоплатної вторинної правової допомоги Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги зобов'язаний протягом десяти днів з дня надходження звернення прийняти рішення щодо надання безоплатної вторинної правової допомоги. Очевидним є те, що особа, яка потребує надання безоплатної вторинної правової допомоги, не зможе скористатися таким правом під час скороченого провадження. Лише заявивши клопотання про перенесення розгляду справи, можна реалізувати у подальшому своє право на отримання безоплатної вторинної правової допомоги. Разом із цим, слід пам'ятати, заявлене клопотання не означає його автоматичного задоволення.

Реалізація права особи на безоплатну вторинну правову допомогу на наступних стадіях провадження у справах про адміністративні правопорушення так само врегульована нормами КУпАП та Законом України «Про безоплатну правову допомогу».

Зокрема, ст. 287 КУпАП передбачає право на оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення особою щодо якої вона винесена. Відповідно така особа, якщо вона є суб'єктом отримання безоплатної вторинної правової допомоги, може скористатися своїми правами, передбаченими Законом України «Про безоплатну правову допомогу» та вище розглянутими.

Зауважимо, що правом отримання безоплатної вторинної правової допомоги можуть скористатися й такі учасники провадження у справах про адміністративні правопорушення як потерпілий та свідок у випадку, якщо вони є суб'єктами її отримання. Так, право потерпілого користуватися правовою допомогою адвоката під час розгляду справи закріплене у ст. 269 КУпАП. Разом із тим, слід констатувати, що в ст. 272 КУпАП відсутнє право свідка на представництво і захист його інтересів адвокатом.

З урахуванням наведеного, слід констатувати, що найчастіше початок діяльності захисника у справах про адміністративні правопорушення на практиці вбачається можливим лише з другої стадії – розгляду справи про адміністративне правопорушення та винесення у ній постанови, та в наступних стадіях. У науковій літературі так само найповніше розкривається діяльність захисника лише на вказаній стадії. Хоча, по суті, норми КУпАП та Закону України «Про безоплатну правову допомогу» дозволяють захиснику брати участь на всіх стадіях провадження у справі про адміністративне правопорушення у формі представництва інтересів та складання документів процесуального характеру.

Як слушно пропонують Т. О. Коломoeць та Р. В. Сінельник в контексті вдосконалення КУпАП доцільним вбачається чітке визначення процесуальних прав та обов'язків захисника у провадженні у справі про адміністративне правопорушення [10, с. 154].

На сучасному етапі розвитку національної правової системи відбуваються докорінні зміни у сфері взаємовідносин між громадянином і державою. Громадяни, як суб'єкти адміністративно-правових відносин, для реалізації своїх прав та свобод вступають у різноманітні публічно-правові відносини з органами державної влади. Необхідність додержання прав і свобод громадян у взаємовідносинах з державою, а також ефективний захист прав у разі їх порушення й обумовив, на нашу думку, створення такого механізму захисту та відновлення порушених прав, як адміністративне судочинство, завданнями якого, зокрема, є захист прав,

свобод та інтересів фізичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ.

Гарантованому праву особи на захист своїх прав і законних інтересів повинні передувати необхідні передумови. Такими передумовами є: наявність правового спору між особою та суб'єктом публічного управління; наявність норм права, які встановлюють можливість звернення до суду особи, яка вважає свої права та інтереси порушеними; наявність механізму реалізації права особи на захист; право на участь в розгляді своєї справи в адміністративному суді будь-якої інстанції; відповідальність держави за реалізацію прав і законних інтересів особи [15, с. 12]. На нашу думку, найважливішою передумовою гарантованого права на захист в адміністративному судочинстві є механізм реалізації права особи на захист.

Як слушно зауважує Е. Л. Трегубов механізм реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України характеризується такими ознаками як: системність – усі структурні елементи механізму реалізації права на захист створюють єдиний ефективно працюючий механізм, тому будь-які неузгодженості, колізії, прогалини призводять до неефективності взаємодії елементів механізму і не дозволяють особі отримати належний судовий захист своїх прав; наявність внутрішніх структурних елементів – правових явищ; результативність цього механізму; гарантованість державою – право особи на судовий захист закріплено на конституційному рівні, регламентуються КАСУ та забезпечується системою правових норм; повторюваність; дискретний характер; діяльнісний характер [16, с. 156–157].

З урахуванням того, що у публічно-правовому спорі особи протистойть держава в особі її органів з відповідним штатом юридичних підрозділів, то актуальним постає питання про гарантовану державою правову допомогу саме громадянину. Тому закріплення на законодавчому рівні права особи на користування правовою допомогою при вирішенні справ в адміністративному суді, в тому числі, безоплатною правовою допомогою (ст. 16 КАСУ)

можна розглядати як важливу процесуальну гарантію права на захист взагалі.

Оскільки у ч. 3 ст. 16 КАСУ міститься вказівка про те, що підстави і порядок надання безоплатної правової допомоги визначаються законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, розглянемо реалізацію права особи на безоплатну правову допомогу в адміністративному судочинстві крізь призму Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

Як зазначалося раніше, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» передбачає надання безоплатної правової допомоги двох видів: безоплатної первинної правової допомоги (ст. 7 цього Закону) та безоплатної вторинної правової допомоги (ст. 13 цього Закону).

Так, відповідно до ст. 7 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», безоплатна первинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Безоплатна первинна правова допомога включає такі види правових послуг як надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Наведений перелік послуг, які складають первинну правову допомогу, свідчить, що особа, яка потребує судового захисту своїх прав в межах адміністративного судочинства може скористатися ними в частині надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги або іншими видами правових послуг (запитів для отримання необхідної інформації) для підготовки адміністративного позову, який є вже видом процесуального документа. Тому підготовка адміністративного позову в рамках первинної правової допомоги неможлива.

Згідно зі ст. 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» безоплатна вторинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, яка включає такі види правових

послуг як захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру.

Як вбачається з вищезазначеного переліку правових послуг, які складають безоплатну вторинну правову допомогу, особа під час захисту своїх прав в адміністративному суді може реалізувати своє право на безоплатну вторинну правову допомогу у формі здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах та складенні документів процесуального характеру.

Проаналізувавши перелік суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу, передбачений ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», особа, яка потребує судового захисту своїх прав в порядку адміністративного судочинства, може скористатися безоплатною вторинною правовою допомогою, якщо належить до:

- осіб, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб;

- дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів;

- внутрішньо переміщених осіб;

- громадян України, які звернулися із заявою про взяття їх на облік як внутрішньо переміщених осіб, – з питань, пов'язаних з отриманням довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, до моменту отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи;

- осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», з моменту подання особою заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту в Україні, до прийняття остаточного рішення за заявою, а також іноземців та осіб

без громадянства, затриманих з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення, з моменту затримання;

- ветеранів війни та осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», осіб, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, осіб, які належать до числа жертв нацистських переслідувань;

- осіб, які перебувають під юрисдикцією України і звернулися для отримання статусу особи, на яку поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – до моменту прийняття рішення про надання такого статусу;

- осіб, реабілітованих відповідно до законодавства України, стосовно питань, пов'язаних з реабілітацією;

- право на безоплатну вторинну правову допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

Належність особи до однієї з вищезазначених вразливих категорій повинна підтверджуватися відповідними документами (ч. 4 ст. 18 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»), примірний перелік яких закріплений в Методичних рекомендаціях щодо організації надання безоплатної вторинної правової допомоги місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги, затверджених наказом Координаційного центру з надання правової допомоги від 26 червня 2015 року № 160.

Зазначимо, що окремі зауваження викликає порядок подання звернень про надання безоплатної вторинної правової допомоги дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітьми, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Так, ст. 18 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» передбачено, що звернення про надання одного з видів правових послуг, що стосуються дітей, подаються їх законними представниками за місцем фактичного проживання дити-

ни або її законних представників незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи. На нашу думку, таке законодавче застереження фактично позбавляє права на безоплатну вторинну правову допомогу дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, і не можуть привести до центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги своїх законних представників (частіше всього, батьків) з різних соціальних причин.

Звісно, за загальним правилом, особа, яка звертається до адміністративного суду за захистом своїх прав, повинна мати адміністративну процесуальну дієздатність, тобто досягти повноліття і не бути визнаною судом недієздатною (ч. 2 ст. 48 КАСУ). Відповідно до ч. 4 ст. 56 КАСУ права, свободи та інтереси малолітніх та неповнолітніх осіб, які не досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді їхні законні представники – батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом.

Разом із цим, згідно з ч. 2 ст. 48 КАСУ, адміністративну процесуальну дієздатність мають фізичні особи до досягнення повноліття у спорах з приводу публічно-правових відносин, у яких вони відповідно до законодавства можуть самостійно брати участь (наприклад, спори з приводу одержання паспорта громадянина України, зміни імені в паспорті, оскарження заходів забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення – вилучення посвідчення водія).

З огляду на викладене, вказівка у ст. 18 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» на законних представників як єдиних можливих суб'єктів звернення про надання одного з видів правових послуг, що стосуються дітей, обмежує право дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, при зверненні до суду з адміністративним позовом, на отримання безоплатної вторинної правової допомоги.

Як зазначалося, в адміністративному процесі соціально вразливі верстви населення реалізують своє право на безоплатну вторинну правову допомогу через процесуальний інститут представництва. Так, згідно зі ст. 56 КАСУ представником може бути фізична особа, яка має адміністративну процесуальну

дієздатність, та бере участь в адміністративному процесі на основі договору або закону.

Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги для забезпечення осіб такою допомогою видають доручення адвокатам для надання цієї допомоги. У свою чергу особи, які потребують цієї допомоги, уповноважують адвокатів на здійснення представництва своїх інтересів довіреністю, яку посвідчує директор Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги (п. п. 8, 9 Методичних рекомендацій щодо організації надання безоплатної вторинної правової допомоги місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги, затверджених наказом Координаційного центру з надання правової допомоги від 26 червня 2015 року № 160).

Вищезазначений порядок оформлення документів на представництв інтересів особи, в тому числі, в адміністративному судочинстві повністю узгоджується з нормами КАСУ. Так, повноваження представників, які беруть участь в адміністративному процесі на основі договору, на здійснення представництва в суді повинні бути підтверджені довіреністю (ч. 1 ст. 58 КАСУ). Довіреність фізичної особи на ведення справи в адміністративному суді посвідчується нотаріусом або посадовою особою, якій відповідно до закону надано право посвідчувати довіреності (ч. 4 ст. 58 КАСУ).

Крім цього, ч. 5 ст. 58 КАСУ спеціально передбачений випадок підтвердження повноважень адвоката як представника при наданні останнім безоплатної вторинної правової допомоги. Зокрема, повноваження такого адвоката можуть також посвідчуватися ордером, дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, або договором про надання правової допомоги. До ордера обов'язково додається витяг із договору, у якому зазначаються повноваження адвоката як представника або обмеження його прав на вчинення окремих процесуальних дій. Витяг засвідчується підписом сторін.

Отже, особа, яка отримує безоплатну вторинну правову допомогу, в адміністративному процесі, є довірительом своїх процесуальних прав і обов'язків визначеному Центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги представникові. Відповідно до ч. 1 ст. 59 КАСУ повноваження на ведення справи в суді дає представникові право на вчинення від імені особи, яку він представляє, усіх процесуальних дій, які може вчинити ця особа.

Список використаних джерел

1. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / В. С. Личко. – Одеса, 2013. – 24 с.
2. Хмелевська Н. В. Теоретичні й нормативно-прикладні основи забезпечення правової допомоги адвокатом в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 / Н. В. Хмелевська. – К., 2013. – 19 с.
3. Горкава В. В. Право на захист у провадженні у справах про адміністративні правопорушення та гарантії його реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В. В. Горкава. – Ірпінь, 2015. – 20 с.
4. Адміністративні правопорушення в Україні у 2015 році: статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – Київ, 2016. – 204 с. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Державна служба статистики України». – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Горкава В. В. Право на захист у провадженні у справах про адміністративні правопорушення та гарантії його реалізації: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В. В. Горкава. – Ірпінь, 2015. – 219 с.
6. Весельська Т. Ф. Адміністративні процедури затримання, огляду, вилучення та їх оскарження в адміністративному судочинстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Т. Ф. Весельська. – Київ, 2010. – 21 с.
7. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011 у справі № 1-28/2011 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень ст. 263 КУпАП та п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) / Офіційний веб-портал «Верховна Рада України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11>.
8. Ващук Я. В. Захисник в адміністративно-деліктному провадженні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Я. В. Ващук. – Київ, 2012 / сайт «Моя дисертація» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mydisser.com/en/catalog/view/13443.html>.
9. Крикун О. В. Адміністративно-правовий статус учасників проваджень у справах про адміністративні правопорушення: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / О. В. Крикун. – Київ, 2011. – 235 с.
10. Коломоець Т. О. Захисник у провадженні у справах про адміністративні правопорушення: монографія / Т. О. Коломоець, Р. В. Сінельник. – К.: Істина, 2008. – 184 с.
11. Адміністративна відповідальність в Україні: навч. посібник / В. М. Бесчастний, О. М. Мердова, А. П. Сахно; за заг. ред. В. М. Бесчастного. – Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2015. – 204 с.
12. Адміністративна відповідальність: навчальний посібник / за заг. ред. Т. О. Коломоець. – К.: Істина, 2011. – 184 с.
13. Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу: навч. посібник / О. В. Кузьменко. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 208 с.

14. Гнатюк С. С. Провадження в справах про адміністративні проступки: проблемні питання структури: монографія / С. С. Гнатюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 156 с.
15. Башкатова В. В. Захист прав і законних інтересів особи в адміністративному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Вікторія Василівна Башкатова. – К., 2015 – 18 с.
16. Трегубов Е. Л. Поняття та структура механізму реалізації права на судовий захист в адміністративному судочинстві України / Е. Л. Трегубов // Держава і право. – 2013. – Випуск 59. – С. 152–159.

3.3. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ОСОБИ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Важливу роль у забезпеченні реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина в Україні відведено механізму забезпечення права особи на правову допомогу, закріпленому у статті 59 Конституції України. Це право є одним із конституційних, невід'ємних прав людини і має загальний характер. Так, відповідно до ч. 1 цієї статті «кожен має право на правову допомогу». Поняття «кожен» охоплює всіх осіб, які перебувають під юрисдикцією України: як громадян України, так і іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України [1]. З огляду на це, реалізація права на правову допомогу заснована на дотриманні принципів рівності всіх перед законом та відсутності дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Не має мати значення і правовий статус особи для створення їй умов та надання можливостей отримання такої правової допомоги.

При цьому отримання правової допомоги полягає в отриманні правової інформації та правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод та їх відновлення у разі порушення. Питання надання та отримання правової допомоги регламентується нормами Конституції України, Закону України «Про безоплатну правову допомогу» та Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), інших нормативно-правових актів Кабінету міністрів України та Міністерства юстиції.

Зокрема, у п. 13 ч. 1 ст. 7 КПК до загальних засад кримінального провадження віднесено забезпечення права на захист. При цьому, у ст. 20 КПК, що розкриває зміст забезпечення права на захист як загальної засади кримінального провадження, закріплено право підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення; право збирати і подавати докази; брати особисту участь у кримінальному провадженні; користуватись правовою допомогою захисника; реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК.

Водночас, право на захист для підозрюваного, обвинуваченого, виправданого чи засудженого в окремих випадках перестає бути правом та набирає статусу обов'язку. Адже КПК чітко визначає випадки, коли участь захисника у кримінальному провадженні є обов'язковим. Відповідно до положень ст. 48 КПК захисник може у будь-який момент бути залученим підозрюваним, обвинуваченим, їх законними представниками, а також іншими особами за проханням чи згодою підозрюваного, обвинуваченого до участі у кримінальному провадженні. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка тримається під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або особами, які можуть запросити захисника, а також надати можливість використати засоби зв'язку для запрошення захисника. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані утримуватися від надання рекомендацій щодо залучення конкретного захисника.

Крім того, право на захист забезпечується, зокрема, нормами КПК, які регламентують обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні (ст. 49, 52 КПК), визнання недопустимими доказів, отриманих внаслідок порушення права особи на захист (ст. 87 КПК), особливості реалізації права на відмову від захисника (ст. 54 КПК), можливість підготовки до захисту від нового (ст. 338 КПК) або від додаткового обвинувачення (ст. 339 КПК), здійснення судового провадження за відсутності захисника як підставу для скасування судового рішення (п. 4 ч. 2 ст. 412 КПК). Зокрема, відповідно до ст. 49 КПК, слідчий суддя, суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо: відповідно до вимог статті 52

Кримінального процесуального кодексу України участь захисника є обов'язковою, а підозрюваний, обвинувачений не залучив захисника; підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно; слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його.

Крім цього, захисник може бути залучений слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом в інших випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги. При цьому, відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому і виправданому права на захист відповідно до положень ст. 59, ч. 2 ст. 63 і п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України й чинного кримінального процесуального законодавства є важливою гарантією об'єктивного розгляду кримінального провадження та запобігання притягненню до кримінальної відповідальності невинуватих осіб [9].

Однак, право на захист має стосуватися не лише підозрюваного, обвинуваченого, виправданого чи засудженого, а й інших учасників кримінального провадження – потерпілого та свідка, адже право на захист включає в себе не лише право захищатися від підозри та обвинувачення, а й право захищати свої особисті (майнові, трудові та інші) інтереси. Адже, як слушно зазначається у рішенні Конституційного Суду України, конституційна норма щодо забезпечення права кожного на правову допомогу відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України є нормою прямої дії, і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними Законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації. Це стосується, зокрема, і права потерпілого та свідка на отримання правової допомоги під час допиту у кримінальному провадженні та права особи на таку допомогу у разі надання нею пояснень у державних органах [11]. З огляду на зазначене КПК не має обмежувати права інших учасників кримінального провадження на отримання кваліфікованої правової допомоги у межах кримінального провадження. І хоча ст. 20 не

визначає потерпілого як особу, у якої може виникати право на захист, такі права потерпілого передбачені п. 8 ч. 1 ст. 56 КПК, де визначено право потерпілого мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг.

Конституційне право кожного на правову допомогу не може бути обмежено. Відповідно до ч. 1 ст. 59 Основного Закону України «кожен має право на правову допомогу» ця норма є нормою прямої дії згідно частини третьої статті 8 Конституції України, і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними Законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації. Це стосується, зокрема, і права свідка на отримання правової допомоги під час допиту у кримінальному провадженні та права особи на таку допомогу у разі надання нею пояснень у державних органах.

Правову позицію щодо цього питання висловив також і Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 у справі про право вільного вибору захисника. Зокрема, в абзаці п'ятому пункту 5 мотивувальної частини цього рішення зазначено, що «закріпивши право будь-якої фізичної особи на правову допомогу, конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» (частина перша статті 59 Конституції України) за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин»[11]. З огляду на це, конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина, і в цьому полягає його соціальна значимість.

Загалом, правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг та інших процесуальних документів, здійснення представництва в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо.

Так, право на правову допомогу є гарантованою державою можливістю кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права. Крім того, гарантування

кожному права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року тощо. Відповідно до ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [18, с. 7]. Таким чином, закріплення права на правову допомогу в Конституції України є результатом імплементації міжнародно-правових норм, які проголошені в глобальних загальних та спеціальних міжнародних актах.

Отже, Основний закон держави відводить особливо значиму роль праву особи на правову допомогу. Конституційні норми визначають місце міжнародно-правових актів у системі права держави, регламентують право кожного звертатися до міжнародних організацій для захисту своїх прав, визначають межі дії міжнародно-правових гарантій. Зокрема, ст. 55 Конституції України надає право кожному після використання усіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Також у статті 11 Загальної Декларації прав людини наголошується на тому, що кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її винуватість не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, за якого їй забезпечуються усі можливості для захисту. Відповідно до ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., ратифікованого Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-08 від 19 жовтня 1973 р., кожна держава зобов'язується забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушені, ефективний засіб правового захисту і розвивати можливості судового захисту [20, с. 12]. Право на правову допомогу, гарантоване пунктом 3 ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., передбачає, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального злочину має право захищати себе особисто або через обраного ним захисника, а якщо у нього немає достатніх коштів для оплати послуг захисника, матиме призначеного

йому захисника безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя[6]. Таким чином, Конституція України в частині забезпечення права особи на правову допомогу відповідає положенням міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, щодо права кожної фізичної особи на правову допомогу і вільний вибір захисника з метою захисту від обвинувачення та інших прав та законних інтересів.

На підтвердження вищенаведеного пропонується навести рішення Європейського Суду з прав людини. Зокрема, у рішенні Європейського суду у справі «Пакеллі проти Німеччини» від 25 квітня 1983 р., Європейський суд з прав людини відзначив, що це положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує особі, обвинуваченій у вчиненні кримінального злочину, три права: захищати себе особисто; мати обраного нею самою представника, і, за визначених умов, мати призначеного йому захисника безоплатно [13, с. 51].

Окрім того, цікаву позицію, яка до речі є відмінною від тієї, яку зайняв наш законодавець у чинному КПК України з приводу, питання щодо того, хто може бути захисником у кримінальному провадженні зайняв Європейський Суд з прав людини. Як відомо, відповідно до ст. 45 КПК України захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю.

У кримінальному провадженні на підставі угод право на захист забезпечено обов'язковим виконанням судом вимог ч. 4 або ч. 5 ст. 474 КПК для роз'яснення права мати захисника, у тому числі права на отримання правової допомоги безоплатно у порядку та випадках, передбачених законом, або захищатися самостійно. Крім цього, у випадках, передбачених ст. 52 КПК (із тих підстав, по яких угоду може бути укладено), обвинуваченому має бути забезпечено захист за призначенням.

Важливою складовою права на захист у кримінальному провадженні є також забезпечення ефективності захисту та створення умов для вільного вибору захисника. Недотримання цих складових права на захист навіть за умови участі захисника у провадженні на різних стадіях може призвести до істотних порушень вимог КПК та скасування судового рішення.

У зв'язку з цим пропонується розглянути та проаналізувати питання щодо компенсації витрат на правову допомогу у кримінальному провадженні, зокрема витрат на допомогу захисника. Взагалі поняття «захист» розкривається у ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», зокрема вказується, що захист – вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення [2].

Тоді, як інші види правової допомоги – види адвокатської діяльності з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення [2].

Правову допомогу можна визначити, як професійну діяльність осіб (юристів), спрямовану на сприяння громадянам та юридичним особам у вирішенні питань, пов'язаних із реалізацією норм права, що виявляється у наданні правових (юридичних) послуг. Згідно із Законом України «Про безоплатну правову допомогу», правова допомога – надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [3]. Так, відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокатура України – недержавний самовряд-

ний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом. Адвокатуру України складають всі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність (ст. 2).

Одним із основних орієнтирів розвитку вітчизняної правової системи проголошується пріоритет людської особистості, її прав і свобод, який знайшов своє закріплення у ст. 3 Конституції України. Щодо надання платної правової допомоги, то оплата правової допомоги адвоката в кримінальному провадженні здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги (розділ IV закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Правил адвокатської етики, затверджених Установчим З'їздом адвокатів України 17.11.2012 року) [10]. Витрати, пов'язані з оплатою правової допомоги адвоката в кримінальному провадженні, складаються з гонорару та фактичних видатків, пов'язаних із виконанням доручення. У ч. 3 ст. 120 КПК України визначено, що «граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу встановлюється законодавством».

У договорі про надання правової допомоги підозрюваному, обвинуваченому, потерпілому, цивільному позивачеві, цивільному відповідачеві визначається їх обов'язок сплатити гонорар за правозахисні дії захисника (представника), а у випадку необхідності й фактичні витрати, пов'язані з виконанням договору. Ці витрати не включаються до суми гонорару, який є винагородою за виконані захисником дії з надання правової допомоги.

Взагалі, роз'яснення терміну «гонорар» наведено у ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Згідно із ст. 30 цього закону гонораром є форма винагороди адвоката за здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту. Порядок обчислення гонорару (фіксований розмір, погодинна оплата), підстави для зміни розміру гонорару, порядок його сплати, умови повернення тощо визначаються в договорі про надання правової допомоги. При встановленні розміру гонорару враховуються складність справи, кваліфікація і досвід адвоката, фінансовий стан клієнта та інші істотні обставини. Гонорар має бути розумним та враховувати витрачений адвокатом час [2].

Окрім того, згідно Правил адвокатської етики затверджених (ст. 29), адвокат має право, окрім гонорару, вимагати оплати клієнтом коштів, необхідні для покриття фактичних витрат, пов'язаних з виконанням доручення, якщо обов'язок клієнта з погашення цих витрат визначено договором або визначений законом. У договорі про надання правової допомоги мають бути визначені види передбачуваних фактичних витрат, пов'язаних з виконанням доручення (оплата роботи фахівців, чиї висновки запитуються адвокатом, транспортні витрати, оплата друкарських, копіювальних та інших технічних робіт, перекладу та нотаріального посвідчення документів, телефонних розмов, тощо): порядок їх погашення (авансування, оплата по факту в певний строк і таке інше) та може бути визначений їх обсяг. Якщо необхідність несення фактичних витрат певних додаткових видів або збільшення їх орієнтовного обсягу, визначеного раніше, з'ясувалася після укладення договору, адвокат повинен негайно повідомити про це клієнта та отримати його згоду на погашення необумовлених раніше видатків [10].

Частини 1 та 2 ст. 120 КПК України встановлюють загальне правило, відповідно до якого витрати, пов'язані з оплатою допомоги захисника, несе той учасник кримінального провадження, якому така допомога надається. Питання матеріального забезпечення адвокатської діяльності є дуже важливим, проте виправданим є і те, що якість виконання захисником своїх обов'язків повинна залежати лише від рівня його фахової підготовки та сумлінного ставлення до своєї роботи і ні в якому разі не повинна залежати від того, чи він виступає за угодою, чи за призначенням. Таким чином, оплата юридичної допомоги, яка надається адвокатами, – одна з найбільш складних проблем діяльності адвоката.

Отже, відповідно до ч. 1 ст. 120 КПК України, витрати, пов'язані з оплатою допомоги захисника, несе підозрюваний, обвинувачений, крім випадків, передбачених частиною третьою цієї статті. І власне частина третя ст. 120 КПК України регламентує, що допомога захисника, залученого для здійснення захисту за призначенням у випадках, передбачених цим Кодексом та/або Законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, надається за рахунок коштів Державного бюджету України і є безоплатною для підозрюваного, обвинуваченого. Граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу встановлюється законодавством.

Зокрема, Конституція України гарантує право на правову допомогу кожній особі, і не містить ніяких винятків із цього правила. Особи, які мають достатній рівень матеріального забезпечення, зазвичай не мають труднощів із реалізацією права на правову допомогу – вони мають можливість на свій розсуд обирати адвокатів, нотаріусів або звичайних юристів, послугами яких вони бажають скористатися. Інша річ – малозабезпечені особи, які такої можливості не мають. Так, згідно визначення, поданого у Законі України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», малозабезпечена сім'я – сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї [4].

На сучасному етапі розвитку України гостро постало питання правового захисту малозабезпечених людей, які неспроможні оплатити надання їм правової допомоги, оскільки сьогодні кваліфікована юридична допомога зазвичай коштує недешево. Для вирішення цієї проблеми було прийнято Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р., згідно з яким безоплатна правова допомога (первинна та вторинна) – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел [3].

Окрім цього, ст.14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визначає зобов'язання держав та вимоги до надання безоплатної правової допомоги як до одного з основних компонентів справедливого судочинства. Зокрема, згідно з вищевказаною нормою, до змісту поняття «правова допомога» входить право «мати призначеного їй захисника безоплатно в разі, коли інтереси правосуддя (характер справи, наслідки для обвинуваченого та його можливість захищати себе самостійно) того вимагають, або коли у особи немає достатньо коштів для оплати цього захисника» [20, С. 15]. У п. 3 ст. 6 «право на справедливий суд» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [5].

Звичайно, варто зазначити, що Європейський суд з прав людини не здійснював тлумачення терміна «безоплатно», який

використовується у п. 3 (с) ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. За відсутності тлумачення словосполучення «безоплатна допомога захисника» вважаємо за доцільне звернутися до визначення Європейським судом з прав людини поняття безоплатної допомоги перекладача. Так, у справі «Людіке, Белькесем та Коч проти Німеччини» від 28 листопада 1978 р., суд визначив, що безоплатна допомога перекладача не означає ні звільнення від сплати на визначених умовах, ані тимчасових пільг з оплати, ні призупинення платежу, а всезагальне і повне звільнення від необхідності платити. Тому заявники спочатку були звільнені від попередньої оплати послуг перекладача, але після засудження на них поклали обов'язок з оплати цих послуг. Покладення такого обов'язку було визнано Європейським судом з прав людини порушенням права заявників на отримання безоплатної допомоги перекладача [12].

Світові критерії, відповідно до яких надається безоплатна правова допомога, умовно можна класифікувати таким чином: – фінансовий критерій (відсутність коштів у особи); – юридичний критерій (критерій «інтереси правосуддя»), що передбачає потенційну загрозу тривалого або довічного тюремного ув'язнення; юридичну або фактичну складність справи; нездатність обвинуваченого із причин об'єктивного характеру захищати себе самостійно. Для визначення факту відсутності коштів у особи Європейський суд з прав людини рекомендує національним органам досліджувати заяву особи про її майновий стан, довідки компетентних органів влади, декларації про доходи і майно особи.

Законодавство України передбачає надання безоплатної (вторинної) правової допомоги малозабезпеченим верствам населення для захисту від обвинувачення та здійснення представництва в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також для складання документів процесуального характеру. Надання такої допомоги регламентується ч. 1 ст. 59 Конституції України, ст. 49 КПК України, Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р., Постановою КМУ «Про затвердження Порядку і умов укладення контрактів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі, та договорів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на

тимчасовій основі» від 11 січня 2012 р. № 8, із подальшими змінами та доповненнями.

Також, відповідно до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (п. 3 с. 6), кожен, проти кого висунуто кримінальне обвинувачення, має щонайменше право захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника на свій власний вибір або – якщо він не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника – одержувати таку допомогу безкоштовно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя [21, с. 54].

Так, відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», після прийняття рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги, Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги призначає адвоката, який надає таку допомогу на постійній основі за контрактом (ст. 21). При призначенні адвоката враховуються його спеціалізація, досвід роботи, навантаження, складність справ, у яких адвокат бере участь. У випадку неможливості надання безоплатної вторинної правової допомоги адвокатом, який надає безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом, Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги укладає договір з адвокатом, включеним до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу (ч. 1 ст. 22 Закону).

Також, названий вище Закон передбачає порядок реалізації права на безоплатну правову допомогу, підстави, порядок та державні гарантії щодо надання такої допомоги. Так, відповідно до ст. 13 цього Закону, безоплатна вторинна допомога включає такі види правових послуг: 1) захист від обвинувачення; 2) здійснення представництва осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складання документів процесуального характеру.

Щодо суб'єктів отримання такої допомоги, то Закон встановлює, що право на безоплатну вторинну допомогу мають: 1) особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий від суми прожиткового мінімуму, інваліди, які отримують пенсію або допомогу; 2) діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування; 3) особи, до яких застосовано адміністративне

затримання, – на правові послуги, передбачені п.п. 2 і 3 ч. 2 ст. 13 Закону; 4) особи, до яких застосовано адміністративний арешт тощо (ст. 14) [3].

Окрім цього, право на безоплатну вторинну правову допомогу мають також громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

Тоді, як суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є: 1) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, які утворюються Міністерством юстиції України при головних управліннях юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі з урахуванням потреб відповідної адміністративно-територіальної одиниці; 2) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом; 3) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі на підставі договору.

Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги: 1) приймають рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги або про відмову в наданні безоплатної вторинної правової допомоги; 2) забезпечують складення процесуальних документів за зверненням суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу; 3) забезпечують участь захисника при здійсненні досудового розслідування та судового провадження у випадках, коли захисник відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії; 4) забезпечують участь захисника у розгляді справи про адміністративне правопорушення; 5) укладають контракти з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для надання такої допомоги на постійній основі; 6) укладають договори з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для

надання такої допомоги на тимчасовій основі (на підставі окремих договорів про надання послуг) тощо (ст. 17 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»).

Отже, з викладеного вбачається, що безоплатна вторинна правова допомога підозрюваному, обвинуваченому надається адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній або тимчасовій основі. При цьому Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги приймають рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги або про відмову в її наданні.

На сьогоднішній день, питання оплати послуг адвоката досить часто стає приводом для дискусій, навіть незважаючи на те, що існують відповідні нормативно-правові акти, які присвячені діяльності адвокатів і зокрема Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та інших нормативно-правових актів.

Механізм обчислення розміру винагороди та її виплати, відшкодування витрат, пов'язаних з наданням безоплатної вторинної правової допомоги, адвокатам, які надають безоплатну вторинну правову допомогу визначається Порядком оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, який затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 року № 465. Так, зокрема, розмір винагороди адвокатів за надання безоплатної вторинної правової допомоги, передбаченої названими пунктами 2 і 3 частини другої статті 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (крім випадків надання такої допомоги особам, визначеним пунктами 3 і 4 частини першої статті 14 Закону), обчислюється у відсотках місячного розміру мінімальної заробітної плати, визначеного законом на час видачі адвокатуві доручення для надання безоплатної вторинної правової допомоги, і становить за: 1) побачення з клієнтом, проведення попереднього аналізу справи, у тому числі ознайомлення з матеріалами справи, опитування осіб, збір інформації та документів на кожній стадії процесу – 15 відсотків; 2) підготовку позовної заяви або заяви в порядку окремого провадження (за умови відкриття провадження), зустрічного позову або заперечення проти позову, підготовку апеляційної скарги, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом України чи за нововиявленими обставинами (за умови відкриття провадження) або

відповідного заперечення – 20 відсотків; 3) складення іншого документа процесуального характеру – 15 відсотків; 4) участь у судовому засіданні: у межах району, міста загальнодержавного або обласного (республіканського Автономної Республіки Крим) значення, де адвокату видано доручення, – 10 відсотків; за межами району, міста загальнодержавного або обласного (республіканського Автономної Республіки Крим) значення, де адвокату видано доручення, але у межах регіону, де адвокату видано доручення, – 20 відсотків; за межами регіону, де адвокату видано доручення, – 60 відсотків[8].

Згідно з умовами контракту (договору) з адвокатом, який надає правову допомогу, залежно від строку подання акта надання безоплатної вторинної правової допомоги з відповідними додатками, розмір винагороди адвоката за надання такої допомоги множить на відповідне значення коефіцієнта вчасності звітування (Кзвіт), наведене у пункті 14-1 Методики обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 465.

Розмір винагороди за годину роботи адвоката становить 2,5 відсотка місячного розміру мінімальної заробітної плати, визначеного Законом на час видачі адвокату доручення. У разі прибуття адвоката до затриманої особи пізніше встановленого законодавством строку без поважних причин, розмір винагороди такого адвоката за надану цій особі правову допомогу зменшується вдвічі.

Розмір винагороди адвоката за надання правової допомоги протягом одного дня відповідно до доручення, виданого на виконання постанови слідчого, прокурора, ухвали слідчого судді, суду, за зверненням особи, засудженої до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі, в інших випадках, крім тих, що передбачені пунктами 2 і 3 цього Порядку, обчислюється у відсотках місячного розміру мінімальної заробітної плати, визначеного законом на час видачі адвокату такого доручення, і залежно від місця надання правової допомоги становить: у межах району, міста загальнодержавного або обласного (республіканського Автономної Республіки Крим) значення, де адвокату видано доручення, – 10 відсотків; за межами району, міста загальнодер-

жавного або обласного (республіканського Автономної Республіки Крим) значення, де адвокату видано доручення, але у межах регіону, де адвокату видано доручення, – 20 відсотків; за межами регіону, де адвокату видано доручення, – 60 відсотків.

Згідно з умовами контракту (договору) залежно від строку подання акта надання безоплатної вторинної правової допомоги з відповідними додатками розмір винагороди адвокатів за надання такої допомоги множитья на відповідне значення коефіцієнта вчасності звітування (Кзвіт), наведене у пункті 14-1 вищезгаданої Методики.

Також, за наявності відповідних підтверджуючих документів, адвокатам відшкодовуються витрати, пов'язані з наданням правової допомоги, на: 1) проїзд транспортом загального користування (крім авіаційного, залізничного у м'яких вагонах поїздів, суднами морського та річкового транспорту). Документами, що підтверджують використання транспорту загального користування, є відповідні проїзні квитки та/або квитанції (чеки) про сплату вартості проїзду; 2) придбання пально-мастильних матеріалів у разі використання власного транспортного засобу у нічний час або сільській місцевості чи за відсутності сполучення транспортом загального користування - відповідно до нормативів, визначених для бюджетних установ. Зокрема, документами, що підтверджують використання власного транспортного засобу, є копії реєстраційного документа на такий засіб чи документа, що підтверджує право користування даним транспортним засобом (якщо в реєстраційному документі вказаний інший власник), посвідчення водія, а також квитанція (чек) на придбання пально-мастильних матеріалів на загальну суму, не меншу ніж та, що підлягає відшкодуванню; 3) відрядження за межі регіону (добові, витрати, пов'язані з найманням житлового приміщення) з метою побачення з клієнтом, ознайомлення з матеріалами справи, опитування осіб, участі у судовому засіданні, а також у разі зміни підсудності кримінального провадження чи підслідності кримінального правопорушення, зміни місця тримання під вартою підозрюваного, обвинуваченого чи відбування покарання засудженої особи, якій адвокат надає правову допомогу, – відповідно до норм, встановлених законодавством для працівників бюджетних установ. Документами, що підтверджують витрати на відрядження, є розрахункові документи відповідно до Закону

України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» та Податкового кодексу України.

Виплата адвокатам винагороди за надану ними правову допомогу і відшкодування витрат, пов'язаних з наданням такої допомоги, здійснюються один раз на місяць не пізніше останнього робочого дня цього місяця на підставі доручення та акта надання безоплатної вторинної правової допомоги з відповідними додатками, складеного за формою, затвердженою Мін'юстом. Окрім цього, адвокат повинен подавати складений ним акт до відповідного центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги у строки, визначені у контракті (договорі) [8].

Із аналізу судової практики вбачається, що наприклад Якимівським районним судом Запорізької області в період 9 місяців 2014 року було винесено 1 вирок та 1 ухвалу, за якими було стягнуто витрати на правову допомогу, а саме вироком Якимівського районного суду Запорізької області від 15.05.2014 року засуджено Б. за ч. 2 ст. 289 КК України до 5 років позбавлення волі з конфіскацією всього належного йому майна. Відповідно до ст. 70 ч. 4 КК України остаточно призначено Б. покарання у вигляді 5 років 1 місяця позбавлення волі з конфіскацією всього належного йому майна. Стягнуто з Б. на користь П. матеріальну шкоду у розмірі 25000 гривень, моральну шкоду у розмірі 10 000 гривень, та витрати пов'язані з правовою допомогою адвоката в розмірі 300 гривень, а всього 35 300,00 гривень. Вирок набрав чинності 17.06.2014 року. Також Ухвалою Якимівського районного суду Запорізької області від 24.06.2014 року до неповнолітнього Х., обвинуваченого у скоєнні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 128 КК України застосовані примусові заходи виховного характеру у виді застереження. Стягнуто з Х. на користь Р. матеріальну шкоду в сумі 268 гривень 47 копійок та судові витрати, які складаються з оплати юридичної допомоги в сумі 300 гривень, в стягненні моральної шкоди на її користь в сумі 5 000 гривень відмовлено. Стягнуто з Х. на користь Р. 134 гривні 23 копійки та судові витрати за оплату юридичної допомоги в сумі 150 гривень, і Х. на користь Р. 134 гривні 24 копійки і судові витрати за оплату юридичної допомоги в сумі 150 гривень.

З приводу питання гідної оплати захисникові за призначенням своїх послуг, экс-голова Верховного Суду України В. Т. Маля-

ренко пропонує наступне: оскільки прокурор від імені держави підтримує державне обвинувачення, а адвокат за призначенням від імені тієї ж держави захищає його, то слід було б їх зрівняти і в оплаті. Цей рівень оплати повинен відповідати і належному рівню розгляду справи, тобто якщо адвокат захищає клієнта у суді першої інстанції – його погодинна заробітна плата повинна відповідати середньому рівню оплати працівників районної прокуратури; відповідно, при участі адвоката в апеляційному або касаційному провадженні – його заробітна плата має становити середню заробітну плату працівників прокуратури цього рівня [14, с. 68].

Окрім цього, Європейський Суд з прав людини неодноразово наголошував на тому, що захист за призначенням має бути також якісним і ефективним, а не лише «теоретичним». Суд, призначаючи представника, повинен бачити його реальні можливості й кваліфікацію щодо діяльності в даній справі (справа Артіко проти Італії) [19, с. 87]. Крім того, обов'язок забезпечити участь захисника в кримінальній справі за призначенням фактично Законом покладено на осіб, в провадженні яких знаходиться кримінальна справа, однак через викладені обставини забезпечити підозрюваному, обвинуваченому захисника у встановлений законом час буває практично неможливо [17, с. 6].

На мій погляд, це хороший і ефективний досвід функціонування такого виду допомоги, тому в нашій державі в сучасних умовах слід було б також більш детально вирішити питання реформування адвокатури в частині надання безоплатної правової допомоги.

Окрім того, погоджуючись із думкою науковця Дільної З. Ф., вважаю, що дійсно в чинному законодавстві існує проблема, яка пов'язана власне із можливістю засудженим залучити захисника безкоштовно, оскільки прямої вказівки у КПК України з цього питання немає. Так, згідно із статтею 49 КПК України, суддя повинен забезпечити участь захисника у випадку, коли особа заявила клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно. Проте, законодавець у названій статті такого суб'єкта цього права як засуджений не зазначив. У ст. 3 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», прийнятого 19.11.2012 року, вказується, що правом на безоплатну правову

допомогу є гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу. Також, згідно Наказу Міністерства юстиції України від 25.07.2013 року «Про окремі питання видання та скасування центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги доручень для підтвердження повноважень захисника у кримінальному провадженні», виправданий, засуджений має право на отримання безоплатної вторинної правової допомоги в обсязі, необхідному для його захисту на відповідній стадії судового провадження, у порядку залучення судом захисника для здійснення захисту за призначенням. Також у перехідних положеннях Закону України «Про прокуратуру», який був прийнятий 14 жовтня 2014 року Верховною Радою України, існує норма про включення осіб, які відбувають покарання, пов'язані з позбавленням чи обмеженням волі в Закон «Про безоплатну правову допомогу» як суб'єктів права на всі види безоплатної вторинної правової допомоги (зокрема, захист, представництво інтересів та допомогу в складанні процесуальних документів), де зокрема вказано, що слід внести доповнення до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», зокрема у пункті 7 після слів «проведення окремої процесуальної дії» доповнити словами «а також особи, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі» [15, с. 16]. Таким чином, на сьогодні п. 7 ч. 1 ст. 14 вищевказаного Закону закріплює положення про те, «особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії, а також особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі, – на всі види правових послуг, передбачені частиною другою статті 13 цього Закону.

Тому, підтримуючи позицію науковців з цього приводу також вважаю, що слід було б передбачити в КПК України положення

про те, що засуджений також має право на безоплатну правову допомогу. Оскільки забезпечення прав громадян, в тому числі права на захист, покладається на державні органи, то саме на державному рівні необхідно якнайшвидше вирішити проблеми, що виникли.

Щодо змісту ч. 2 ст. 120 КПК України, то в ній вказано, що витрати, пов'язані з оплатою допомоги представника потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача, які надають правову допомогу за договором, несе відповідно потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач.

Власне адвокатура призначена для різнобічного захисту і відстоювання прав людини і громадянина України та юридичних осіб можливими і доступними правовими засобами. Саме одним із видів адвокатської діяльності є процесуальне представництво в суді. Так зване правонаступництво виникло ще на ранніх етапах розвитку людського суспільства. Воно розумілось як юридична підтримка громадян і вважалось почесним завданням. Суб'єктами правонаступництва спочатку були родичі, а потім сусіди тих або інших осіб. Його зміст становили різноманітні дії щодо надання допомоги позивачу в його справі, юридична підтримка останнього, але не заміна його. Це було надання порад, консультацій, складення судових документів, виголошення судових промов тощо.

Видається, що норма закону щодо оплати послуг представника особою, яка його залучає є логічною та виправданою, проте на наш погляд, лише щодо випадків, коли представник залучається цивільним позивачем та цивільним відповідачем. Так, представництво інтересів потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача – форма участі адвоката у кримінальному провадженні, за допомогою якої ці особи реалізують своє право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, необхідної їм для захисту своїх законних інтересів. Очевидно, що людині, не досвідченій в тонкощах кримінального судочинства, складно орієнтуватися в процесі. Тому саме представництво є тим дієвим механізмом, який у сукупності з іншими засобами, встановленими нормами кримінального процесуального закону, забезпечує у справі можливість ефективного здійснення наданого їм права. Допуск до участі в кримінальному провадженні представників є важливою процесуальною гарантією прав учасників кримінального

судочинства. Отже, представником потерпілого (якщо потерпілий є фізичною особою), цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні може бути особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Тоді, як представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні (ст.ст. 58, 63 КПК України). Відповідно представник користується процесуальними правами цивільного позивача, цивільного відповідача, потерпілого інтереси якого він представляє. У випадку, якщо цивільним позивачем є неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, її процесуальними правами користується законний представник (ст. 64 КПК України).

Кримінальне судочинство, як специфічна сфера діяльності державних органів, та посадових осіб пов'язане з обмеженням у випадках, передбачених законом, прав фізичних та юридичних осіб, які беруть у ньому участь. Саме тому, законодавець надає можливість учасникам кримінального провадження користуватись професійною допомогою адвокатів. На жаль, як свідчить практика, потерпілий, цивільний позивач і цивільний відповідач недостатньо часто звертаються до адвокатів. Причинами такого становища нерідко є відсутність у них коштів на оплату юридичних послуг, а також необізнанність вказаних осіб щодо порядку надання правової допомоги.

Проте, що стосується потерпілого, на наш погляд, ця особа також має право претендувати на отримання безоплатної правової допомоги. По-перше, виходячи із статусу потерпілого у провадженні, тобто особи, якій заподіяна шкода кримінальним провадженням (фізична, моральна чи майнова шкода ст. 58 України).

У той же час, не можна не враховувати, що запросити адвоката для захисту інтересів неповнолітнього чи недієздатного потерпілого може не кожен законний представник. Крім того, можливі ситуації, коли у такого потерпілого немає ні законних представників, ні родичів, або вони діють йому на шкоду, представники органів опіки та піклування не заінтересовані в захисті потерпілого. Так, взаємовідносини адвоката з потерпілим повинні виключати будь-які протиріччя між ними в кримінальному провадженні.

Методи здійснення захисту законних інтересів потерпілого багато в чому можуть бути такими ж, як і методи здійснення захисту обвинуваченого. Проте, з огляду на різний процесуальний статус та інтерес у провадженні потерпілого та обвинуваченого вони мають ряд відмінностей. Також заслуговує на увагу і питання можливості та необхідності надання потерпілому і безоплатної правової допомоги, зокрема, слід передбачити його серед кола осіб, які мають право відповідно до чинного КПК України на безкоштовну правову допомогу (ст. 49).

Список використаних джерел

1. Конституція України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р.: зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
3. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 року № 3460-VI: із змінами і доповненнями [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>
4. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01.06.2000 № 1768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод/ Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Застосування в Україні / Міністерство юстиції України. – Офіц. вид. – К., 2006. – С. 11–12.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 року № 465 «Про порядок оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/465-2014-p>
9. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» від 24 жовтня 2003 року № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>
10. Правила адвокатської етики, затверджені Установчим З'їздом адвокатів України 17.11.12 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkdka.org/pravil-advokatskoji-etiki/>
11. Рішення Конституційного Суду України № 23-рп/2009 р. від 30 вересня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 79. – Ст. 2694.

12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Людіке, Белькесем та Коч проти Німеччини» від 28 листопада 1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.echr.ru/documents/doc/2461416/2461416.htm](http://www.echr.ru/documents/doc/2461416/2461416.htm)
13. Банчук О. А., Куйбіда Р. О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. – К.: «ІКЦ «Лес-та», 2005. – С. 51.
14. Гловацький І. Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі: навч. посібник / І. Ю. Гловацький. – К.: Атіка, 2003. – С. 68.
15. Дільна З. Ф. Виконання судових рішень у кримінальному провадженні: теоретичний та прикладний аспекти: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Зоряна Федорівна Дільна. – Львів, 2015. – С. 16.
16. Дуфенюк О. М., Кунтій А. І. Принципи надання безоплатної вторинної допомоги у кримінальному процесі: порівняльний аналіз європейського та українського підходів // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 4. – С. 385–388.
17. Івашкевич І. Де взяти адвоката за призначенням? // Голос України. – 1999. – № 43 (10 березня 1999 року). – С. 5.
18. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права / Р. А. Мюллерсон. – М.: Международные отношения, 1982. – С. 7.
19. Обризан Н. Роль держави в здійсненні функції захисту // Право України. – 2004. – № 8. – С. 87.
20. Права людини (основні міжнародно-правові документи): Зб. док. / упоряд. Ю. К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 12.
21. Торрес М. Схеми безоплатної правової допомоги в країнах Європи // Адвокат. – 1999. – № 3. – С. 54.
22. Яновська О. Г. Європейські стандарти надання безоплатної правової допомоги в кримінальному судочинстві: проблеми реалізації в Україні // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2013. – № 6–1. – Т. 2. – С. 199–202.

Висновки

Утвердження, забезпечення та захист прав і свобод людини є головним завданням кожної демократичної держави. Розглядаючи інститут правової допомоги в історичній ретроспективі, можна простежити еволюцію надання безоплатної правової допомоги. Еволюційний шлях йде від захисту через родинні та сімейні зв'язки – до захисту з залученням компетентних, сторонніх, уповноважених осіб і далі веде до надання безоплатної правової допомоги державною; від гарантій лише особистими моральними принципами правника – до юридичної відповідальності за не надання зазначеної вище допомоги.

На сьогодні розвинуті демократичні держави вибудували свої системи надання безоплатної правової допомоги потребуючим громадянам таким чином, щоби вони максимально відповідали стандартам згідно з Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Європейською Конвенцією про захист прав людини (1950 р.) і практикою Європейського Суду з прав людини, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, практиці Комітету ООН з прав людини, Принципам і керівним настановам ООН щодо доступу до правової допомоги в системі кримінального правосуддя та іншим документам ООН у цій сфері.

Загальна декларація прав людини стала основою переважної більшості документів різних держав у частині, що стосується прав людини, та проголосила цивільні і політичні права й свободи особи. Стаття 10 Загальної декларації (всього статей 30) проголошує право людей на чесний і справедливий суд, рівність усіх людей перед законом. Стаття 11 закріплює право людини на безневинність. Декларація стала першим колективним документом науковців і політиків різних країн. Верховний Комісаріат ООН з прав людини – це орган, який спостерігає за дотриманням статей прийнятих пактів, конвенцій і договорів. Він, ґрунтуючись на висновках своїх уповноважених осіб, відряджених для спостереження за ходом виконання статей міжнародних нормативних актів у сфері дотримання прав людини, може залучати трибунал

у разі їх недотримання. Всього Рада Європи прийняла 173 конвенції, угод, протоколів, кодексів, які є дотичними та забезпечують дотримання прав і свобод людини.

Правові юрисдикції розвинутих держав спрямовані на забезпечення безперешкодного доступу своїх громадян до правових інструментів захисту та справедливого суду і визначають систему механізмів надання безоплатної правової допомоги. При цьому не існує єдиного уніфікованого законодавства, яке б використовувалося усіма державами і забезпечувало б однаковий рівень захисту громадянам у різних країнах. Існування інституту надання безоплатної правової допомоги, його законодавче підґрунтя і підтримка підвищує рівень довіри до держави з боку її громадян, сприяє підвищенню рівня та якості життя населення, а також є однією з гарантій держави щодо забезпечення основних прав і свобод громадян.

Ставши членом Ради Європи у 1995 році, Україна декларувала себе рівноправним партнером інших держав. Відповідно наша країна імплементує міжнародні законодавчі акти у своє національне законодавство. Так є і з Європейською Конвенцією про захист прав людини, яка була ратифікована Україною 1997 року. Україна взяла на себе зобов'язання забезпечувати дотримання прав і свобод громадянина, передбачених статтями Конвенції. Водночас Конституція України гарантує дотримання основних прав людини і серед них права на отримання кваліфікованої правової допомоги.

Безоплатна правова допомога є невід'ємною частиною будь-якої системи правосуддя, зі своїми міжнародними та національними особливостями. Чинні в Україні засади надання правової допомоги включають низку міжнародних правових актів та норми українського законодавства. Ці засади охоплюють відповідальність уряду, фінансові гарантії, організаційну структуру, масштаби впровадження та юридичну відповідальність щодо надання правової допомоги. Вони повинні відповідати рівню економічного, правового й соціального розвитку і постійно забезпечувати верховенство права. Нормативно-правові акти про правову допомогу повинні задовольняти практичні потреби у поточних реформах і розвитку. Система безоплатної правової допомоги

ги сьогодні є одним із ключових і при цьому найуспішніших елементів у реформуванні системи правосуддя в Україні.

На сьогоднішній день багато вчених праць присвячено саме безкоштовній правовій допомозі. Актуальність цього питання обумовлюється соціальними процесами, які відбуваються у суспільстві. Надання безкоштовної правової допомоги соціально незахищеним верствам населення, а також іншим особам, що її потребують, є не тільки частиною державних гарантій прав, свобод і законних інтересів індивідів, але й важливим елементом соціальної політики держави в цілому.

Право на безоплатну правову допомогу – гарантована Конституцією України можливість громадян України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу.

Створення цілісної системи суб'єктів з надання первинної та вторинної безоплатної правової допомоги та забезпечення її належного функціонування є основним завданням держави на шляху до реалізації прав громадян на правову допомогу. Запровадження механізму підвищення якості та доступності правової допомоги, сприяння розширенню доступу до правосуддя в межах права на справедливий суд, а також налагодження ефективної системи контролю за якістю надання такої безоплатної правової допомоги є передумовами реалізації державної політики щодо функціонування та розвитку системи безоплатної правової допомоги в Україні.

Загалом, уся система суб'єктів з надання безоплатної правової допомоги розподіляється на систему суб'єктів з надання безоплатної первинної та безоплатної вторинної правової допомоги. Такий розподіл суб'єктів дозволяє забезпечити надання всіх без винятку правових послуг населенню, включаючи юридичне консультування, представництво інтересів громадян в органах державної влади та судах, а також складання процесуальних документів. Водночас, окрім спеціалізованих установ з надання такої правової допомоги, що створені державою, є ще й система недержавних суб'єктів, які теж забезпечують надання

правової допомоги. До них належать практикуючі юристи, адвокати, громадські юридичні об'єднання, юридичні клініки, що функціонують при вищих юридичних навчальних закладах тощо. Уся ця розгалужена система суб'єктів надання безоплатної правової допомоги покликана забезпечити реалізацію державної політики у сфері забезпечення права кожного громадянина на доступну, якісну та ефективну правову допомогу.

Наявна законодавча база передбачає надання кожній особі, яка перебуває на території України, гарантоване право на безоплатну правову допомогу. Можна стверджувати, що в Україні наявні правові засади для функціонування та розвитку інституту безоплатної правової допомоги, надання якої набуває двох форм: первинної та вторинної. Відмітною рисою цих видів є особливості доступу до правосуддя та коло суб'єктів, які реалізують своє право на отримання такої допомоги. Так, на первинну правову допомогу може розраховувати будь-яка особа, котра перебуває на території України, а на вторинну – значно вужче та вичерпне коло отримувачів правової допомоги.

Вивчення поняття правової допомоги та розгляд її різноманітних складових являють собою важливу дослідницьку ланку, яка забезпечує розвиток механізму отримання і надання правової допомоги індивідуальним та колективним суб'єктам.

Однак, у системі надання безоплатної правової допомоги існує чимало недоліків, на які вказують науковці та практики. Зокрема це і посягання на незалежність адвокатури, і порушення принципу вільного вибору захисника, і дискримінація осіб за майновою ознакою, і недосконалість механізму її надання, і необізнаність населення про можливості її отримання тощо. Однак, більшість із цих проблем є надуманими та не відповідають реальності. Адже намагання держави проконтролювати якість надання безоплатної правової допомоги ще не вказує на бажання обмежити незалежність адвокатури, а навпаки демонструє прагнення держави забезпечити належний рівень та якість її надання. Що ж до обмеження права особи на вільний вибір захисника, то це не зовсім так, адже держава дає право особі вибрати чи вона бажає мати державного захисника чи приватного, і лише, коли особа згоджується на державного, визначає того захисника, який

представлятиме інтереси цієї особи. Звісно, надання особі можливостей у виборі захисника створювало б конкурентні умови в середовищі захисників і демонструвало б справжній рівень компетентності окремих захисників, але це породжувало б інші проблеми. Саме тому вважаємо, що недоліки у функціонуванні будь чого можна знайти завжди, але основне завдання науковців – допомогти розв'язати проблеми та знайти їх вирішення.

Данилевська Юлія Олександрівна,

кандидат юридичних наук,
ст. науковий співробітник;

Павлик Людмила Василівна,

кандидат юридичних наук;

Петрович Зоряна Зенонівна,

кандидат юридичних наук;

Цмоць Уляна Олексіївна

Право на безоплатну правову допомогу

Колективна монографія

Видано в авторській редакції

Макетування Г. Я. Шушняк

Друк І. М. Хоминець

Підписано до друку 04.06.2018 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 7,91.

Тираж 300 прим. Зам № 152-17.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.